

Dr. Muhammet Mustafa Gül

ELYAS GİBB VƏ AZƏRBAYCAN

- monoqrafiya -

Qafqaz Universiteti nəşri |
Bakı, 2014

Az $\frac{2014}{1190}$

Dr. Muhammet Mustafa Gül

**ELYAS GİBB
VƏ
AZƏRBAYCAN**

99498

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2014

ARXIV

101925

101925

Qafqaz Universiteti Nəşri

ELYAS GİBB VƏ AZƏRBAYCAN

MÜƏLLİF:

Dr. Muhammet Mustafa Gül

RƏYÇİLƏR:

Şahin Həmid oğlu Xəlilli

fil.e.d. professor

Dos. Erdal Karaman

Qafqaz Universiteti, Pedagoji fakültənin dekanı

ELMİ REDAKTOR:

Rəhilə Məmməd qızı Qeybullayeva

filologiya elmləri doktoru, Professor

DİZAYN:

Sahib Kazımov, İlham Əliyev

Qafqaz Universiteti Elmi Şurasının 31.10.2012 tarix, 2012/121.05 sayılı qərarıyla universitet nəşri olaraq çap olunmasına qərar verilmişdir.

ISBN: 978-9952-468-25-0

© M. Mustaga Gül, Bakı, 2014

© Qafqaz Universiteti, Bakı, 2014

MÜNDƏRİCAT

ÖNSÖZ _____ v

I FƏSİL

Britaniya ədəbiyyatşünaslığında türkdilli

ədəbiyyatın öyrənilməsi _____ 1

E.C.V. Gibbin həyatı _____ 4

E.Braun Gibb elmi irsinin toplayıcısı kimi _____ 6

E.C.V. Gibb əlyazmaları _____ 8

II FƏSİL

Klassik türkdilli poeziyanın keçdiyi tarixi

dövrə nəzər _____ 15

E.C.V. Gibb və "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsəri _____ 15

Gibbin türklərə baxışı _____ 17

Gibbin türk poeziyasının xüsusiyyətləri haqqında

mülhizələri _____ 19

Osmanlı poeziyasının inkişaf yolu _____ 25

I dövr _____ 25

II dövr _____ 27

III dövr _____ 28

IV dövr _____ 29

Dövrələrin müqayisəsi _____ 31

III FƏSİL

Orta əsr türkdilli Azərbaycan şairlərinin əsərləri

ingilis qaynaqlarında _____ 52

Qazi Bürhanəddin _____ 53

Fəzlullah Nəimi _____ 63

Ш5(4=Бöj.Брнт.)-3199 + Ш5(5=Ty)-3199 +

+ Ш5(2=Az)1-3199

İmadəddin Nəsimi _____ 69

Məhəmməd Füzuli _____ 81

IV FƏSİL

Şərq-qərb ədəbi əlaqələri və E.C.V. Gibb _____ 101

Azərbaycan şairlərinin Qərbi Avropada tanıtılması _____ 102

Gibbin Qərb-Türk şairlərindən bəhsi _____ 105

İstifadə olunmuş ədəbiyyat _____ 108

ÖNSÖZ

Britaniya ədəbiyyatşünaslığında türkdilli ədəbiyyatın öyrənilməsi çağdaş ədəbi tənqidi fikrin araşdırmaçılarınun nəzər-diqqətindən yayınmamış, bu bərədə monoqrafik tənqidi araşdırma aparılmasına zərurət yaranmışdır.

Nəşrə təqdim olunan monoqrafiyada bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, Britaniya ədəbiyyatşünaslığının materialları əsasında milli ədəbiyyat məsələləri haqqında fikir mübadiləsinin şərhı verilmişdir.

Müəllif, Elyas Gibbin altı cildlik əsərində Osmanlı poeziyasının keçdiyi bütün mərhələləri təsvir və təhlil etmiş, türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Qazi Bürhanəddin, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi və digər klassiklərlə bağlı dəyərli məlumatlar vermişdir.

I FƏSİL

**BRİTANIYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATIN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsi Avropa şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmiş, onun ayrı-ayrı diqqətəlayiq nümunələri tədqiqat və tərcümələr vasitəsilə Avropa oxucularına çatdırılmışdır. Bu və ya başqa xalqların adət-ənənəsi, mədəniyyəti, dünyagörüşü və ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından təmas üçün böyük imkanlar açan tərcümənin xalqları biri-birinə bağlayan mənəvi körpü adlandırılması təsadüfi deyil.

Əsrlər boyu bütövlükdə Şərq dünyası Avropa üçün sirli qatlarla dolu olan bir anlayış olmuşdur. Tarix boyu minlərlə Qərb mənşəli alim və səyahətçilər Şərqə səfər etmiş, füsunkarlığı və ecazkarlığı ilə həmişə qərbliləri heyrətdə qoyan bu diyarın sirlərini duymağa çalışmışlar. XVIII yüzilliyin ortalarından başlayaraq qərb alimləri dünya şöhrətli əsərləri ilə Şərq poeziyasının zirvəsində dayanan Nizami Gəncəvinin, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Bəlaqani, Qazi Burhanəddin, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli kimi ölməz sənətkarların əsərlərinə müraciət etmiş, bu dahi yazarların əsərlərini dönə-dönə öz dillərinə çevirmişlər. Və təsadüfi deyildir ki, dünya şöhrətli korifeylərdən Ariosto Ludovino (1474-1533), Tasso Torkvato (1544-155), Servantes Saavedra (1547-1616), Kristofer Marlo (1564-1593), Vilyam

Şekspir (1564-1616), Con Milton (1608-1674) və başqa söz ustaları dönə-dönə Şərq mövzularına mü-raciət etmiş, əsərlərində Şərq obrazlarının müxtəlif xüsusiyyətlərini yaratmışlar. Avropa alimlərinin tədqiqatlarını araşdırarkən bu saysız-hesabsız qaynaqlarda daha çox böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adına rast gəlmək olur. Şairin bütövlükdə «Xəmsə»sinin qərb dillərinə tərcüməsi Qərb dünyasının Şərqə olan böyük marağına nümunədir.

Vilyam Cons, Atkinson, Malkolm kimi tanınmış şərqşünasların əsərlərində Şərq mövzusu geniş və əhatəli araşdırılmışdır. Bu və ya digər formada Şərq və Qərb ədəbi əlaqələrinin keçdiyi tarixi yolu əks edən onlarca əsərlər, monoqrafiyalar və dissertasiyalar yazılmışdır.

Orta əsrlər türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı yazılan məqalə və tədqiqat əsərlərində verilən əksər məlumatlar ümumi səciyyə daşıyır. Belə qaynaqlara misal olaraq şərqşünas Nəcibullahın Nyu-Yorkda nəşr olunan «İslam ədəbiyyatı» (78, 201-307) əsərində böyük şair Füzuli ilə bağlı fikirləri yanlış olmaqla bərabər uzun inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dilinin fars ədəbiyyatının təsiri altında inkişaf edən bir dil olduğunu qeyd etməsi də təəssüf doğurur. Eləcə də Nyu-Yorkda inciliscə nəşr olunan «Biblioqrafik lüğət»də şərqşünas Meriam Vebstə Füzuli haqqında verdiyi yazısında şairdən ötəri məlumat verir və yanlış olaraq onun ölüm tarixini 1572-ci il kimi göstərir. Orta

əsrlər türk dilli Azərbaycan poeziyası ilə bağlı digər qaynaqlara nəzər salsaq, görərik ki, bu qaynaqlarda da verilən məlumatlar qənaətbəxş deyildir. Şərqşünas Məcdut Mənsuroğlunun ingiliscə dərc olunan «Əsrlərdən keçən Türk ədəbiyyatı» (76, 94) yazısında, eləcə də Londonda çap olunan «İslam Ensiklopediyası»nda (62, 937) klassik Azərbaycan poeziyası və şairləri haqqında verilən məlumatlar səthidir. Şərqşünas C.A.Boylun «Kembric İran tarixi» (57, 521) əsərində, H.F.Hofmanın «Türk ədəbiyyatı – biblioqrafik icmal» əsərində (71, 64), həmçinin P.M.Holtun «Kembric İslam tarixi (72, 690) əsərinin II cildində türkdilli Azərbaycan şairləri ilə bağlı verilən qısa məlumatlar xüsusi elmi mahiyyət daşımır. İngilis şərqşünası Eduard Braunun 4 cildlik «İran ədəbiyyatı tarixi Tatar hökranlığı dövründə» (58, 365) əsərində, Edvardz Edvardzın «Fars əlyazmaları kataloqu»nda (61, 1082), Karl Brokelmanın «İslam xalqının tarixi» (59, 314) və Haşim Əhmədin ingiliscə dərc edilən «İslam mədəniyyəti» (16, 47) jurnalında türkdilli Azərbaycan eləcə də Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli və digər klassiklər haqqında verdikləri məlumatlar ancaq biblioqrafik mahiyyət daşıyır.

Azərbaycan şairləri ilə bağlı ilk, uzun axtarışlar aparıb daha geniş məlumat toplayan, türklərin təkəcə dil və ədəbiyyatını deyil, tarixini, adət-ənənələrini öyrənən, sevən və rəğbət bəsləyən ingilis şərqşünası Elyas Con Vilkonson Gibbin xidmətləri əvəzsizdir. Müəllif ingilisdilli oxuculara Türk poeziyasını anlatmaq məqsədilə haqqında danışdığı şairlərin poetik

incilərini ingilis dilinə özü çevirmişdir. Altı cildlik əsərində E.C.V.Gibb Osmanlı poeziyasının keçdiyi bütün mərhələləri təsvir və təhlil etmiş, türkdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi və digər klassiklərlə bağlı dəyərli məlumat vermişdir.

E.C.V. Gibbin həyatı

Şərqsünaslar arasında xüsusi mövqeyi olan E.C.V. Gibbin həyatı ilə bağlı məlumat verməyi lazım bilirik. Ailənin yeganə oğlu olan Gibb 1857-ci ildə Şotlandiyanın Qlazqo şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini doğma şəhərdə aldıqdan sonra Londona gəlmiş, dilçilik elminə böyük maraq göstərərək Şərq ədəbiyyatı ilə ciddi məşğul olmuşdur. Gibbin bütün həyatının mənasına çevrilən Şərq sevgisi çox təbii ki, «Min bir gecə» nağıllarından başlamışdır. Ailədə Gibbdən əvvəl Şərq dilləri ilə məşğul olan yeganə şəxs Gibbin babasının qardaşı Kevin Gibb olmuş, o, 1817-31-ci illər arasında Qlazqo Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin professoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qaynaqlarda olan məlumata görə Gibb tutduğu yolu özü seçmiş və bütün qəlbi ilə seçdiyi işinə sadıq olmuşdur. Şərqlə bağlı geniş təsəvvürü olan Gibb türk ədəbiyyatı mütəxəssisi Ceyms Redhausun diqqətini cəlb etmiş və o, bu gənc, istedadlı, türk aləminin vurgunu olan Gibbi E.Braunla tanış etmiş və bu tanışlıq onların ömürlərinin axırına kimi davam etmişdir. Gibb ilk dəfə 1879-cu ildə Xoca Səadətdinin

«Tacət-təvərix» əsərindən kiçik bir parçanı, 1882-ci ildə isə bir çox Şərq şairlərinin şeirlərini ingilis dilinə çevirərək «Osmanlı şeirləri» adı ilə çap etdirmişdir. Həyatını bütövlükdə elmə sərf edən alimin həyat yolu həqiqətən əqli əmək və elmi fəthlər salnaməsinə çevrilmişdir. Gibb 1884-cü ildə daha bir əsəri «Cavad haqqında hekayət» (Əli Əziz) və 1886-cı ildə isə «Qırx vəzir haqqında hekayət» (Şeyxzadə Əhməd Misri) əsərlərini ingilis dilinə tərcümə edib çap etdirmişdir. Qısa, lakin olduqca mənalı həyat keçirən Gibb bütün vaxtını öz qiymətli, nadir kitab və əlyazmaları arasında keçirər, nəinki yaxın dostları ilə, ümumiyyətlə Şərq ədəbiyyatı ilə maraqlanan hər bir şəxslə fikir mübadiləsi etməyə vaxt tapırdı. Müəyyən dərəcədə sakit həyat tərzinə üstünlük verən Gibbin evi özü kimi elmə sadıq olanlar üçün bir mərkəzə çevrilmişdi. Ailə qurduqdan sonra Londona köçən Gibb çox az hallarda Qlazqoya, valideynlərinə baş çəkməyə gedər, bütün vaxtını ərəb, fars, türk dilini öyrənməyə sərf edərdi. Fransaya və İtaliyaya səyahət edən Gibb türk dilində yazmağı və sərbəst danışmağı bacarsa da, nə Türkiyəyə, nə də heç bir Şərq ölkəsinə səfər etməmişdi. Ömrünün ən coşqun bir vaxtında, 44 yaşında olarkən «qızıl yel» xəstəliyindən vəfat edən Gibb bütün ömrünü sərf etdiyi çoxcildli «Osmanlı poeziyası»nın tarixi» əsərinin ancaq birinci cildini görmüşdür. Altı cildən ibarət olan bu əsər təkcə türk ədəbiyyatı ilə maraqlanan tələbələr üçün deyil, həmçinin ərəb və fars fakültələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. (Şərqsünasın vəfatından sonra

onun bütün ailəsinin və yaxın dostlarının arzusu yarımçıq qalan işin başa çatdırılması idi.

E. Braun Gibb elmi irsinin toplayıcısı kimi

Gibbin xatirəsi üçün ömrünü həsr etmiş olduğu gərgin elmi axtarışların bəhrəsinin qorunub saxlanması və çap edilməsindən artıq bir təskinlik ola bilməzdi. Ona görə də 1901-ci il dekabr ayında keçirilən dəfn mərasimindən bir neçə gün sonra şərqşünasın ən yaxın dostu olan E.Braun (1862-1926) Gibbin evinə dəvət olunmuş və mərhumun işini tamamlamaq təklifi almışdır. E.Braunun yazdığına görə o, türk dili və ədəbiyyatı sahəsində olan biliklərinin Gibblə müqayisədə olduqca solğun olduğunu bildiyindən əvvəlcə tərəddüd etmiş, lakin əziz dostunun xatirəsinə ən qiymətli abidə ola biləcək məhz bu əsərin olduğunu bildiyindən və belə qiymətli axtarışları unudulmaqdan qorumaq məqsədilə razılıq vermişdir. E.Braun Gibbin pərakəndə halda hazırladığı qalan cildlərin kitab halında çap edilməsinə yeddi il sərf etmiş və bununla bağlı nə kimi çətinliklərlə qarşılaşdığını kitaba yazdığı ön sözlərdə xatırlatmışdır. Görkəmli ədib Xəlidə Ədib Gibb ilə bağlı yazdığı xatirələrində yada salır: «Gibbin ölümündən doqquz il sonra professor Braunun Kembridcdəki evində qonaq qaldım. «Osmanlı poeziyasının tarixi»nin son cildinin çıxmasından iki il keçmişdi. Gibbin anası Universitetə «Gibbin ev muzeyi» adı verilən yərə qiymətli bir kitabxana hədiyyə etmişdi. Burada professorun öz dostundan bir insan və bir mütəfəkkir

kimi bəhs etməsi bu tarixi ziyarətin hafizəmdə çox yer etdiyi saatları təşkil edər» (19, XI). Doğrudan da X.Ədibin çox haqlı olaraq dediyi kimi E.Braun hazırladığı hər bir əsərə yazdığı müqəddimələrdə ünsiyyətdə olduğu və bu çətin işin hazırlanmasında xidmətləri olan şəxslərdən bəhs etmişdir. Gibbin nə qədər sistemli bir mütəfəkkir olmasının onun kitabxanasında olan yazıların nizamından görünməsinə vurğulayan Xəlidə Ədib yazır: «Gibb heç bir zaman qərib və yabançı şeyə qarşı bir Avropalı heyranlığı, yaxud yuxarıdan baxıb hökm verən bir Avropalı qüruru göstərməmişdir» (19, XII). Professor Brauna görə Gibbi digər həmkarlarından əsaslı surətdə fərqləndirən cəhət də budur. Braun Gibbin əsərləri üzərində işləyərkən bütün əsərlərin not halında hazır olduğu üçün bir o qədər də çətinlik çəkmədiyini və əsərin «Klassik dövr»ünün ilk yetmiş ilini (A.D.1450-1520) əhatə edən II cildinin demək olar ki, çap üçün tam hazır vəziyyətdə olduğunu qeyd edir. Gibbin bir alim səriştə və səliqəsinə heyran olan Braun yazır: «Gibb, Anqlo-sakson dil və ədəbiyyatı bugünkü ingiliscəsinin hansı köklərini təşkil edirsə, divan və divandan əvvəlki ədəbiyyatının da bugünkü ədəbiyyatımızın müxtəlif kamal mərhələləri olduğunu hiss etmiş və «Osmanlı poeziyasının tarixi»nin sırf bugünkü türkün bir fikir, sənət və ruh səhifəsi olduğunu heç unutmamışdır» (19, XII). E.Braun «Klassik dövr»ün 1520-1703-cü illərini əhatə edən III cildinin də xüsusi iş tələb etmədiyini qeyd edir və əsərin 1703-cü ildən başlayaraq Osmanlı şair və yazıçılarını

Avropa məktəbinin yüksəlişini özündə saxlayan bir dövrü əhatə edən dördüncü cildinin ən maraqlı və orijinal olduğunu və həcm etibarını ilə də o biri əsərlərdən fərqləndiyini göstərir. E.Braunun yazdığına görə bu əsərdə bir sıra işlər, o cümlədən Yeni məktəbin üç əsas banilərindən biri sayılan Kamal Bəylə bağlı olan hissələr yarımçıq idi. Şərqsünas qeyd etmişdir ki, sonrakı cildlər üzərində ciddi iş tələb olursa da, yaxşı təşkil olunmuş materialların dəqiq ardıcılığı işi xeyli asan etmişdir, əks təqdirdə belə bir çətin işi tamamlamaq demək olar ki, qeyri-mümkün olardı. Qaynaqlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, E.Braun ən yaxın dostu və həmkarının əsərləri üzərində işləyərkən onun ən böyük məqsədi kitabda hər şeyi Gibbin arzulaya biləcəyi kimi göstərmək idi. O, bu məqsədlə müəllifin Şərq dilindən etdiyi poetik incilərin tərcümə prinsiplərinə sadıq qalaraq ancaq çox cüzi düzəlişlər etmişdir. Gibbin həyat yoldaşı Brauna bu işi tamamlamaqda yaxından kömək etmiş və redaktorun nəzərindən yayınan xırdalıqları ona xatırlatmışdır.

E.C.V.Gibb Əlyazmaları

Elyas Con Vilkinson Gibbin misilsiz əlyazmaları və nadir kitablarına gəlincə onlar müxtəlif mötəbər yerlər arasında bölüşdürülmüşdür. Şərqsünasa məxsus olan əlyazmalar Britaniya muzeyinin kitabxanasına, fars və türkcə kitabları isə Kembric Universitetinin kitabxanasına təqdim olunmuşdur. 300-dən artıq olan bu qiymətli kitabların çoxu nadirdir, hətta bəzi-

lərində alimin öz əli ilə yazılmış qeydlər də vardır. Gibbin Şərqlə bağlı böyük qiymət kəsb edən bəzi işlərini isə İstanbulda yerləşən Britaniya səfirliyi əldə etmişdir. Kitablarının bir çoxunu Gibbin həyat yoldaşı xanım Gibb bu əsərlərə daha çox ehtiyac duyulan qaynaqlara göndərmiş və alimin yaxın dost və pərəstişkarlarına hədiyyə etmişdir.

Gibbin anasının ən böyük arzusu sevimli oğlunun özünü həsr etdiyi axtarışların sonrakı inkişafını təmin etmək idi. Və bu məqsədlə o, Gibbin xatirə fondunu yaratmaq təşəbbüsünü həyata keçirdi. Fondun gəliri türk, fars və ərəb dillərində olan, lakin çap olunmamış mətnlərin və tərcümələrin çapına və bu dillərin tarixi ilə bağlı elmi işlərə sərf olunmalı idi. Əldə edilən gəlir eyni zamanda Şərqlə bağlı elmi axtarışları təşkil etmək məqsədi ilə səyahətçilərə və ölkədə Türk dili və ədəbiyyatı ilə bağlı mühazirələrin keçirilməsinə xərclənə bilirdi. Bu etibarlı nəzarət qrupuna ilk növbədə E.Braun, H.F.Amedroz, A.G.Ellis (Britaniya muzeyinin Şərq əlyazmaları rəhbərliyi) R.A.Nikolson və E.Denison Ross daxil idi. Xatirə fondunun çapa hazırladığı ilk iş hökümdar Baburun xatirələrinin cığatay əlyazmaları olmuşdur. Hindli bir alimə məxsus olan həmin əlyazmalar müvəqqəti olaraq İngiltərəyə işlənilməyə gətirilmişdi. Bu orijinal əlyazma da qiymətli idi. Çap edilmiş ikinci əsər orijinalı Britaniya muzeyində saxlanılan və XIII əsrdə Şəms Qeysin fars Atabəylərindən biri üçün yazdığı «Əl müəyyəm fi maayiri əşari-əcəm» əsəri olmuşdur. Əsərin redaktoru E.Braundur. Fondun çap etdiyi daha bir əsər

Rəşid-əddin Fəzlullahın «Camit-Təvarix» adlı böyük əsərinin çap edilməmiş hissəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək onlarca qiymətli əlyazmaları çapa hazırlayan bu fond indi də fəaliyyət göstərir. Burada ən önəmli əsərlər seçilir və çapa hazırlanır.

Bu əsərin müəllifi Böyük Britaniyanın «Britaniya Kitabxanası», «London Universiteti kitabxanası», «Kensinqton Mərkəzi kitabxanası» və s. iri informasiya mərkəzlərində saxlanılan materiallar əsasında belə bir yəqinlik hasil etmişdir ki, doğrudan da ingilis şərqşünası E.C.V.Gibb Osmanlı poeziyasının ilk və ən kamil bir tədqiqatçısıdır, çünki Gibbə qədər Osmanlı poeziyası ilə bağlı ingilis dilində ciddi və bütün ədəbi sahələri əhatə edən bir əsərin olmadığını şərqşünas özü də əsərə yazdığı müqəddimədə vurğulayır. O bunun səbəbini bir növ o dövrə qədər yazılan Osmanlı ədəbiyyatının yalnız bir sahəsinə – yəni poeziyaya daha üstünlük verilməsində görürdü. Çox az nəsr əsərləri – «Humayunnamə» və daha sonra yazılan «Xəmsə-ye Nərgizi» kimi nəsr əsərləri də o dövrün şeirlərlərinin tələblərinə əsasən yazılırdı. Belə olduğu təqdirdə Gibbin fikrincə Osmanlı poeziyasının tarixi elə təxminən Osmanlı ədəbiyyatının tarixi ilə eynilik təşkil edir. Gibb son illərdə türk dilində ayrı-ayrı şairlərlə bağlı əsərlərin, eləcə də ədəbiyyatın müəyyən sahələrini əks edən qəzet və jurnal məqalələrinin olduğunu söyləsə də, müəyyən mənada qiymətli saydığı bu yazıları bütövlükdə qənaətbəxş hesab etmir. O ancaq ədəbiyyatın müəyyən sahələ-

rini sistemli şəkildə tədqiq etməyə ciddi təşəbbüs göstərən Baron von Hammer Purqştalı nümunə göstərir. Gibb Hammerin «Osmanlı şeirlər sənətinin tarixi» (65, V) əsərini qiymətləndirsə də onu Osmanlı poeziyasının tarixindən daha çox Osmanlı şairlərinin lüğətinə bənzədir: «Türk dilində müəyyən dövrlərdə yaşayan şairlərin həyatları və əsərləri haqqında məlumat verən «Təzkirə»lər mövcuddur. Von Hammerin bu böyük əsəri xronoloji qaydada tərtib edilmiş bu Təzkirələrin tərcüməsindən başqa bir şey deyildir» (65, V). Lakin bununla bərabər Gibb Hammerin əsərini ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirir və Osman ədəbiyyatını tədqiq edənlər üçün ilk qaynaq kimi gərəkliliyini söyləyir. Şərqşünas Hammerlə heç bir rəqabət etmədiyini, ancaq və ancaq onun işini davam etdirəcəyini və nəzərdən qaçan yerləri tamamlayacağını söyləyir. Qərbdə çox az inkişaf etmiş belə bir çətin sahənin gözəl izahını açıqlamağa imkan verən fikrimizcə təkcə bacarıq, dəqiqlik və əməksevərlik deyildir, bu həm də böyük sevgi və rəğbətlə bağlıdır. Bütün həyatını ümumən Şərq, bütövlükdə Türk dili və ədəbiyyatının öyrənilməsinə sərf etmiş Gibb türkləri sevmiş, başa düşmüş, güclü və zəif cəhətlərini duymuş və onların qüdrət və gələcək imkanlarına dərinədən inanmışdır. Məhz bu inam hissi və sevgi Qərb mənşəli alimə Türklərin ədəbiyyat tarixinin inkişaf yollarını məharətlə əks etdirməyə ilham verən əsas amil olmuş və Gibbin bütövlükdə yaradıcılığının əsas qayəsinə çevrilmişdir. Gibbin türk dili və ədəbiyyatı sahəsində necə əvəzsiz bir alim olduğunu

təsdiqləyən ən diqqətəlayiq fakt türklərin özlərinin alimin yaradıcılığı ilə bağlı təəssüratları, ona göndərdikləri ilıq, sevgi dolu məktubları olmuşdur. 1901-ci il dekabrın 15-də «Osmanlı» adlı türk qəzetində çap olunan yazıda müəllif öz təəssüratını belə ifadə edir: «İstər Osmanlı İmperiyası, istərsə də Qərb şərqşünasları arasında Osmanlı dil və ədəbiyyatını onun qədər dərinədən öyrənən olmamışdır» (66, 13).

Elmə dərin rəğbət və ehtiram Qədim Şərqdə ən geniş yayılmış ənənələrdən biridir. Və təbiidir ki, zəngin biliyi olan insan özündə saflıq, təmizlik və düzönlük kimi ali hissələri birləşdirsə, o ətrafındakıların sevgi və rəğbət timsalına çevrilir. Belə nadir və dəyərli keyfiyyətlərin təcəssümü olan Gibb bütün tanışlarının, xüsusən əksəriyyəti Türk olan dost, yoldaş və həmkarlarının dərin hörmətini qazanmışdır. Presbiterian Kilsəsinin ənənələrinə uyğun aparılan dəfn mərasimi zamanı Gibbi son mənzilə yola salmağa gələnlərin dərin hüzn və qüssəsi bu münasibətin aşkar ifadəsi idi. Edvard Braun o hüznü günə bağlı xatirələrindən söhbət açarkən yazırdı: «Bir qayda olaraq müsəlmanları xristianların sitayiş etdikləri yerə qədəm basmağa vadar etmək o qədər də asan deyil, lakin o qəmli günə əlaqədar mərasimə yığışanların böyük bir hissəsi İslam Peyğəmbərlərinin ardıcılları idi və mən onların kədərinin dərin və real olduğunun şahidiyəm» (66, 13). Edvard Braun həmçinin mərasimdə iştirakçı müsəlmanlardan birinin «çətin ki, xristianlar arasında İslama ondan yaxşı dost tapılsın» ifadəsini işlətdiyini xatırladır. Gibbin timsalında nəcib

bir dost, ruhca yaxın, gözəl bir həmfikir və nəhayət müdrik bir məsləhətçini, İslama və ümumən bu müqəddəs dinə pərəstiş edənlərə sirdaş olan bir əvəzsiz tərcüməçini itirmək doğrudan da ağır idi.

Avropada doğulub boya-başa çatan Gibbdə Türk dili və ədəbiyyatına, adət-ənənəsinə ümumən Türklərə olan belə dərin sevgi alimin qədim bir tarixə malik xalqla bağlı yazdığı hər bir sətirdə, söylədiyi hər bir kəlmədə əks olunmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, yaşadığı müddətdə Türkiyəyə heç səyahət etməyən Gibb bu zəngin ölkəni görməyə də, dostlarının əksəriyyətini türklər təşkil etmiş və onun sevgisi sanki bu nəcib insanlarda tapdığı yüksək və nadir keyfiyyətlərlə doğrulmuşdur. Gibbin heç bir Avropa şərqşünas aliminin qaldırmaq iqtidarında olmadığı belə bir ağır, çətin və eyni zamanda qiymətli yükü öz çiyinlərinə götürməsi bütün Türk dünyasına verilə biləcək ən böyük xidmətdir. Alimin qeyd etdiyi kimi onun seçdiyi yol maneələrlə dolu bir yol olmuşdur. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq onun əsas məqsədi ingilis oxucularına haqqında çox səthi məlumatları olan Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı bilgi vermək olmuşdur. Gibb yazırdı: «Ərəb və fars ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən məlumat olsa da, türk ədəbiyyatı haqqında bilgi yox dərəcəsinə idi. Məqsədim bu maneəni aradan götürmək, bütün ingilis oxucusunu türk dünyası ilə tanış etməkdir» (66, 13). Şərqşünas üçün ən başlıca çətinlik lazımı materialların əldə edilməsi məsələsi idi. Çünki bu materialların əksəriyyəti əlyazma halında olduğundan onları əldə etmək im-

kandan xaric idi. Gibbin özünün dediyinə görə bir neçə il gərgin axtarışdan sonra o, əldə etdiyi materiallarla birgə mövzu ilə bağlı Britaniya Muzeyindən topladığı materialları da yığandan sonra bunları kitab halında çap etdirmək qərarına gəlmişdir. Alimin planına əsasən Osmanlı poeziyasının tarixi öz əksini altı cildə tapmalı idi. Şərqsünas ingilis oxucusuna Osmanlı poeziyasını mümkün qədər tanımaq məqsədilə şairlərin yaradıcılığından bəhs edərkən onların poetik incilərindən bəzi nümunələri ingilis dilinə özü çevirmişdir.

II FƏSİL

KLASSİK TÜRKDİLLİ POEZİYANIN KEÇDİYİ TARİXİ DÖVRƏ NƏZƏR

E.C.V.Gibb və "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsəri

Böyük şərqsünas Elyas Con Vilkinson Gibb yazdığı altı cildlik «Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərinin I cildində bu möhtəşəm poeziyanın yaranma tarixi, xüsusiyyətləri və təsir dairəsi ilə bağlı mülahizələrini yürüdü, Osmanlı dövlətinin keçdiyi bütün mərhələlərə nəzər salır və bu mərhələlərdə poeziyada müşahidə olunan uğurlu və uğursuəqamlardan söhbət açır. Gibbin fikrincə bu poeziyanın keçdiyi mərhələləri daha düzgün qiymətləndirmək üçün onun məqsədinin, əhəməsinin nədən ibarət olduğunu açıqlamaq lazımdır. Şərqsünas Osmanlı poeziyasının keçdiyi inkişaf yolunu iki dövrə; qədim Asiya və yeni Avropa məktəbinə ayırır. Birincisi ta qədimdən XIX yüzilliyin ortalarına qədər davam etmiş, ikincisi isə XIX əsrin ortalarından başlamış və bir neçə il ərzində əvvəlki dövrü üstələmişdir. Osmanlı poeziyasının qədim dövrünün beş yarım əsrdən ibarət olduğunu vurğulayan alim göstərmişdir ki bu böyük müddət ərzində poeziyanın bir çox mərhələlərdən keçməsinə və çətinliklərlə qarşılaşmasına baxmayaraq öz ilkin əhəmələrinə sadıq qalmış, əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Gibb böyük bir dövrü əhatə edən ilkin məktəbin özünü də şərti olaraq dörd hissəyə

ayırır. Birinci dövr 1300-1450-ci illəri, ikinci dövr isə 1450-1600-cü illəri əhatə edir. Poeziyanın təşəkkül dövrü adlanan bu ilk dövrdə Türk dilinin qərb qolu ədəbi bir dil kimi formalaşmağa başlamışdı. Şərqşünas ikinci dövrdə artıq dillə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması və şairlərin məşhur fars şairi Caminin şeirlər məktəbinin işığına topladığını qeyd edir. Gibb göstərir ki, bütövlükdə XVII əsri əhatə edən üçüncü dövrdə poeziyanın daha çox formalaşması və Caminin yerinə Urfi, sonra isə Saib Təbrizinin ədəbi üslubunun gəlməsi müşahidə olunur. XVIII əsri və XIX əsrin birinci yarısını əhatə edən dördüncü dövrü isə Gibb o biri dövrlərdən fərqli, tərəddüdü bir dövr adlandırır. Çünki bu dövrdə şairlərin çoxu fars şairi Şövkətinin poetik yolunu təqlid edərlərsə də, bu uzun çəkmir. Az sonra bu təqlidə qarşı bir yeni cərəyan baş qaldırır, lakin çox keçmədən uğursuzluğa düşər olan «poeziyanı türkcələşdirmək» ideyası yenidən geriye, farslaşma dövrünə qayıdır. Müəllifin fikrincə məhz bu ümitsiz bir dövrdə yeni mədəniyyət, Qərb mədəniyyəti günəşi doğdu və ölüm kölgəsinin çökdüyü yerlərə yeni həyat nəfəsi gətirdi. Əlbəttə, şərqşünasın haqlı olaraq dedi ki, bu dörd dövrə ayrılan tarixlər bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır, ədəbi ənənə deyilən şey o qədər incə bir hissdir ki, onu ayırd etmək o qədər də asan deyil. Lakin bu dövrlərə geniş nəzər salındıqda hər birində aydın bir cərəyan görünür və bunların hər birinin Osmanlı poeziyasının inkişaf yolunun sistemli şəkildə öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti var.

Gibbin Türklərə Baxışı

Gibb Osmanlıların mənsub olduqları böyük irqə təkcə Qərb və Şərq mənşəli türklərin deyil, tatarlar, türkmənlər və monqolların da daxil olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, «bu irq heç bir zaman öz şəxsi dühasının möhrünü təsdiqləyən heç bir din, fəlsəfə və ya ədəbiyyat yaratmamışdır. Çünki bu irqin həqiqi dühası onun fikir və təxəyyülündən daha çox hərəkətdə olmasındadır. Türklər və türk irqinə mənsub olanlar hər şeydən əvvəl hərbcidirlər. İslamiyyətin Orta Asiyaya təsirindən əvvəl türklərin ilk vaxtlarda qurduqları cəmiyyətlər demək olar ki, hərbi məqsəddə xidmət edirdi. Bir səfər bitər-bitməz eyni məqsəd naminə birləşən müxtəlif tayfalar, ailələr və yaxud ayrı-ayrı şəxslər dağılışır və çox keçmədən yeni bir qısa müddətli birliyin üzvlərinə çevrilirdilər. Başqa bir səbəb olmasa belə bu cür qaynar və rahatsız həyat keçirmələri təbii ki, bu xalqın dərin bir nəzəriyyə yaratmağa, sırf xalq yaradıcılığından savayı ədəbiyyat sahəsinə inkişaf etdirməsinə mane olurdu. Alimin müşahidələrinə əsasən türklərin ən xarakterik cəhətləri onlarda kamil hərbciyə məxsus olan sadiqlik və cəsurluq kimi keyfiyyətlər idi. Elyas Gibb bunu belə xarakterizə edirdi: «Onların cəsurluğundan danışmağa ehtiyac yoxdur. Bütün dünyaya məlumdur ki, cəsərət hər bir təmiz türkün irsən keçən bir doğum nişanəsidir. Sadiqlik də onlara məxsus olan bir keyfiyyətdir ki, özünü bir çox istiqamətdə göstərmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər bəlkə də Osmanlı poeziyasının ən

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

bariz vəsfinin bünövrəsini təşkil edir» (65, 6). Daha sonra Gibb türklərə məxsus ən gözəl bir nümunə kimi islama olan münasibəti örnək verir. Onun fikrincə türklərdə dini hisslər ümumiyyətlə çox güclü olmamışdır. Qədim zamanlarda, xarici missionerlərin gəlişindən əvvəl onlar üçün dini anlayış təbiətə sitayişlə izah olunurdu. Sonralar bəzi türklər xarici təsirin nəticəsində ya Bütperəstliyi, ya da Xristianlığı qəbul etmişlər. Lakin zaman keçdikcə onların böyük əksəriyyəti İslam dininə iman gətirmişlər. Əlbəttə bu, ona görə deyildi ki, bu din onların ruhu ilə uyurluq təşkil edirdi, sadəcə olaraq bu onların düşünyü şərəitinin nəticəsi idi. Bununla bərabər türklər qəbul etdikləri dini o vaxtdan bu günədək sarsılmaz bir cəsarətlə və sədaqətlə müdafiə edir və qoruyurlar. Gibb türklərin inamı ilə bağlı daha geniş məlumat verməyə çalışırdı. Bu dinlə əlaqədar onların heç bir zor işləmədiklərini, dini başqa millətlərə qəbul etdirmək cəhdləri olmadıqlarını vurğulayan şərqşünas bu məsələdə də onların qəbul olunmuş prinsiplərə sədaqətlə əməl etdiklərini göstərir. Əlbəttə, bu sədaqət türk xarakterinin əsasını təşkil edir ki, bunların sonradan türk ədəbiyyatına necə təsir etdiyini açıqlayacağıq. İngilis şərqşünasının fikrincə türklərin öz irqlərinin həqiqi dühasını ifadə edən, ruhunu tam əks etdirən bir ədəbiyyat yarada bilməmələrinin əsas səbəbi onların öz əcdadlarından aldıkları hərbcilik ruhunda tərbiyə olunmaqlarıdır. Lakin onlar öz mədəniyyətlərini sevir, qoruyur və qiymətini də çox gözəl bilirdilər. Farslarla sıx ünsiyyətdə olduqdan sonra onların bir insan kimi

cəsarətsiz və eyni zamanda təkəbbürlü, özlərini öyən olduqlarına görə sevməsələr də, elm və mədəniyyətdəki üstünlüklərini qəbul etmişdilər. Belə ki, Türklər islamı daha əvvəl necə ki, «sözsüz-sualsız» və «səmimi-qəlbədən» prinsiplərinə əsaslanaraq bütün qəlbləri ilə və heç bir münaqişə törətmədən qəbul etdikləri kimi fars ədəbi sistemini də kiçik təfərrüatına qədər eyni dərəcədə qəbul etmişlər. Hətta onlar fars mədəniyyətinin onların təbiəti ilə uyğun gəlib gəlmədiyini belə araşdırmamış və fərqi varmamışlar. Türklərin fars mədəniyyətini öz milli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq cəhdləri də olmamışdır. Əksinə özlərini onlara uyğunlaşdırmağa çalışmış, farslar kimi düşünməyə və hər şeyə farsların gözü ilə baxmağa məcbur etmişdilər. Onların qəbul etdikləri bu sistemə bağlılıq qədim Osmanlı poeziyası məktəbinin bu qədər uzun müddət davam etməsinin sirrini açıqlayır. Və həqiqətən də türklərin beş yüz əlli il bu ənənəyə sədaqət göstərməsi onların ən düzgün xarakterik xüsusiyyətləridir və bu bütövlükdə poeziyada əks olunmuşdur.

Gibbin Türk Poeziyasının Xüsusiyyətləri Haqqında Müləhizələri

Ədəbiyyatın yaranmasından başlayaraq türklər doğma dillərində olan söz ehtiyatlarını daha da zənginləşdirmək məqsədilə ərəb və fars tərkibli söz və ifadələri geniş istifadə etməyi bir adət halına çevirmişlər. Belə alınma sözlər öz ilkin formasını saxlasa

da, türk dilinin qanunlarına uyğunlaşaraq türkləşmişdi. Və beləcə də türk dili farslaşmamış, fars dili türkləşdirilmişdir. Zaman-zaman bu cür sıx əlaqə, fars fikir və zövq qanunlarının bu dilə təması Osmanlı poeziyasının ikinci və ondan sonrakı dövrlərindəki dilini mürəkkəb, çoxçalarlı bir mozaika əsərinə bənzədirdi. Qədim məktəbin əhatə etdiyi beş əsr yarım bir müddət ərzində, xüsusilə üçüncü dövr ərzində hər bir ərəb və fars sözlərinin türk sözü kimi ifadəsi təəccüblü deyildi. Bu klassik dillərin əsasında yazıb-yaradan hər hansı bir şair və nasir öz zövq və biliyi müqabilində hər hansı söz və ifadələrdən istifadə etməkdə təbii ki, tam sərbəst idi. Tələb olunan yeganə şey alınma söz və ifadələri türk qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırmaq idi. Onu da deyək ki, Yeni Məktəbin yaranması ilə bu cür sərbəstlik bir qədər məhdudlaşdırıldı. Belə ki, dili bir qədər ona həddən çox yad olan və dilin çətinliklə qəbul etdiyi yad sözlərdən təmizləmək, əvəzində elmin və texnikanın inkişafı ilə bağlı söz və ifadələrdən bütün xalqlar kimi istifadə etmək bir ənənə halını aldı. Lakin istifadə prinsipi dəyişilməz olaraq qaldı. Bir vaxt ərəb və fars sözləri ilə görülən işlər indi çox ehtiyatla fransızla əvəz olunurdu. Gibbin ifadə etdiyi kimi: «Yeni bir mədəniyyətdən doğan yeni fikirləri ifadə etmək məqsədi ilə Qərb söz və ifadələri qədim Asiya frazeologiyasını illərlə tutmuş olduğu şərəf taxtından endirir və hazırda danışdıqları dilin bir hissəsinə çevirir. İngilis şərqşünasının türk poeziyasının tarixi ilə bağlı fikirləri şərqşünanın illərcə apardığı araşdır-

maların nəticəsi kimi dəyərlidir. O, türklərin farslardan daha çox ərəb təsiri altında yazıb yaratdıqlarını iddia edən qaynaqlara öz fikrini belə bildirir: «Qədim Məktəbdə ədəbiyyatda fars üslubunun işləndiyini biz bilirik. Türk poeziyasını tədqiq etməzdən əvvəl farsların türklərə ədəbi yol göstərmələrinin tarixi şəraitinə nəzər salmaq gərəklidir» (65, 8). Gibb bu mənbələri göstərməsə də, onların fikirləri ilə razılaşmır. Gibbə görə fiqh və ilahiyyat istisna olmaqla göstərilən iddia düzgün deyildir. Türklər ədəbiyyatda, xüsusilə şeirlərdə yalnız farsları təqlid etmişlər. Heç bir türk şairi bir ərəb şairinin üslubunu təqlid etməmişdir. Halbuki bir türk şairi bir fars ustad şairin tərzində şeirlər yaratmağa çalışmışdır.

Şərqşünas türklərin farslardan aldıkları poetik sistem formasını araşdırmağa səy göstərmiş və şeir formalarından söhbət açaraq yazmışdır ki, türklərin farslardan qəbul etdikləri ədəbi sistemin özü də alınma idi. Farslar şeir strukturu ilə bağlı, demək olar ki, hər bir xırda məqamı belə ərəblərdən qəbul etmişdilər. Osmanlılar sadəcə olaraq, bu farslaşdırılmış ərəb sistemə əlavə olundular. Təxminən XVII əsrin axırlarına yaxın, milli ruh ədəbiyyatda yer almağa başladığı zaman, Osmanlılar öz yeni və çox sadə, bəsit şeir formalarını istifadə etməyə başladılar. Belə dəyişikliyə uğramış sistem 1879-cu ilə qədər yeganə işlədilən sistem kimi saxlanıldı. Bu tarixdə böyük reformator Hamid bəy Türk poeziyasına konkret Qərb şeirlər formalarını gətirmişdir.

Müəllif, həmçinin, Osmanlı poeziyasında heç bir mühüm iz qoymamağına baxmayaraq, fars təsirinin hər bir milli ünsürləri boğmuş olduğu və məhv etdiyi qədim Türk poeziyasının bu təsirdən əvvəl necə olması haqda qısaca da olsa, izahat verməyə çalışmışdır. Elias Gibb bu barədə fikirlərini formalaşdırmaqda ona böyük kömək göstərən üç kitabın olduğunu yazır və qeyd edir ki, kitabların hər üçü Osmanlı və ya daha dəqiq desək, qərb türkcəsi şeirlərinin başlangıcı olan XIV yüzilliyin əvvəllərindən də qabaq Orta Asiyada yazılmışdır. Onlardan ən qədimi «Qutadqū Bilik» əsəri («Səadət verən bilgi») olduğunu deyən Şərqşünas qeyd edir ki, »Qutadqu-Bilik» əsəri məsnəvi tərzində yazılmışdır.

Şərqşünas onu da əlavə edir ki, bu əsər alman dilinə tərcümə edilərək professor Vamberinin çox mühüm və dəyərli müqəddiməsi ilə birlikdə 1870-ci ildə Almaniya çap olunmuşdur» (65, 71). O, «Qutadqū Bilik» əsərini Türk dilində yazılmış ən ilk kitab sayır. Belə ki, kitab təxminən, 1069- 1070-ci illərdə tamamlanmışdır. Əsər türk dilinin uyğur ləhcəsində yazılmışdır.

Əsər haqqında müfəssəl məlumat verməyə çalışan Gibb yazır ki, Osmanlı araşdırıcısı Vəlid Çələbi bu əsərin vəzninin İran şairi Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin vəzninə yaxın olduğunu söyləyir. Şərqşünas bu fikirlə razılaşmır.

Şərqşünas haqqında söhbət gedən qədim kitablardan ikincisinin Xoca Əhməd-Yəsəvinin «Divani-ihikmət» kitabı olduğunu yazır. Əsərin «Qutadqū-

Bilik»dən, təxminən əlli il sonra alındığını söyləyən Gibb yazır ki, Vəlid Çələbinin fikrincə əsərin yazılma tarixi 1106-dır. Lakin Gibb bu fikirlə razılaşmır. O, qeyd edir ki, Qulam Məmmədin «Xəzinətül-əfsiya» adlı əsərinə görə Xoca Əhməd Yəsəvinin Türk Şeyxlərindən ən məşhuru olduğunu və onun doğma Yesi şəhərində 1166-67-ci illərdə vəfat etdiyini nəzərə alaraq, kitabın yazılma tarixinin bir qədər sonrakı illərlə bağlılığı ilə razılaşmaq olar. Kitab Özbək dilində, Cığatay ləhcəsindədir. Kitabın əvvəlində verilən məlumata əsasən, əldə olan Divan müəllifin əsərinin ikinci cildidir. Təəssüflər olsun ki, ilk cild barədə heç bir məlumat mövcud deyildir. Əsasən kiçik şeirlərdən ibarət olan kitab, bütövlüklə sufi xarakter daşıyır. Şeirlər öz formalarına görə fərqlənirlər. Hamısı dördmısralıdır. İlk üç misra eyni qafiyəlidir, dördüncü misra isə, yeni qafiyə ilə tamamlanır. Bütün dördüncü misralar da həm qafiyədir və əgər fərqlənirlərsə də, eyni qafiyəni saxlayırlar. Belə forma türklər arasında çox məşhur sayılır. Bəzi hallarda müştərək qafiyə birinci misranın ortasında və sonunda, eləcə də ikinci misranın ortasında təkrarlanır. Qafiyənin belə işlənməsi fars ədəbiyyatına da xasdır. Lakin, Yəsəvinin işlətdiyi vəzn sırf türk vəznidir.

Türkdilli qədim kitabların sonuncu nümunəsi olan üçüncü əsərin səmavi kitablarda adı çəkilən eşqin təsviri verilən və Əli adlı bir şəxsin 1233-cü ildə Buxarada yazdığı təxmin edilən «Yusif və Züleyxa» adlı əsər olduğunu qeyd edən Gibb bu əsərin bir çox nümunələrlə birlikdə T.Houtsma tərəfindən 1889-cu ildə Almaniya Şərq cəmiyyətinin buraxdığı jurnalın

34-cü cildində çap edildiyini də önə çəkir.

Bütün bu deyilənlərdən Gibb belə bir qənaətə gəlir ki, tamamilə başqa prinsiplərə əsaslanan nəsr istisna olmaqla doğma türk poeziyasının nümunələri olan bu üç kitabdan əldə edilən nəticə Türk və Fars poeziyası arasında ortaqlıq bir çox şeyin olmasını göstərir. Gibb bunu çox təbii bir hal hesab edir. O, qeyd edir ki, Osmanlıların Fars-Ərəb poetik sistemini qəbul etməsini vacib eyləyən ünsürlərdən biri də o idi ki, türklərin elm, incəsənət, şeirlər formalarının adları, vəzn, texniki terminlər və sairə ilə bağlı işlətdikləri sözlər Ərəb mənşəli idi. Ərəb dilində bütün bu sözlər müxtəlif mənalarda, məcazi formada işləndiyi halda, türk dilində isə, həmin sözlərin yalnız cüzi bir hissəsi ilkin mənada işlənir, qalan sözlər isə ilkin mənasına əhəmiyyət verilmədən yalnız texniki termin kimi işlədilir. Daha sonra Gibb Osmanlı şeirlər formalarını təhlil edir və bu da şərqşünasın Şərq poeziyasına dərinlikdən bələd olduğunu göstərir. O yazır ki, Fars və Osmanlı poeziyası ilə bağlı hər hansı digər sahə kimi poeziyanın xarici şəkli heç bir istisna qəbul etməyən ağır və sərt qanunlarla müəyyən edilmişdi. Beləliklə poeziyada on səkkiz konkret şeirlər forması mövcud idi və hər bir forma müəyyən mövzuya uyğunlaşdırılmışdı. Anoloji olaraq, şairlər fikirlərinin ifadəsi üçün bu on səkkiz növdən birini seçməli idilər. Yeni tərkiblərin yaradılması heç bir vəchlə mümkün deyildi və belə bir fikir Köhnə Məktəbi təmsil edən şairlərin ağılına belə gəlməmişdi. Uyğun olaraq, şeirlər şəkillərinin sayı məhdud idi. Lakin, əldə olan

mümkün şeirlər növlərinin sayı da az deyildi.

Daha sonra müəllif şeirlər formalarına toxunmuş, misra, beyt, şeirin Məsnəvi forması, Qəzəl, Qəsidə, Qitə, Müstəzad, Rübai, Tərc-i-Bənd, Tərkib-Bənd, Mürəbbə, Muxəmməs, Məsəbbə, Məsəmən, Mütəzza, Müəşşeyrlər, Şərqi və s. barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Vəznərdən söz açarkən ingilis şərqşünası Gibb göstərir ki, Qərb şeir forması Şərq poeziyasından tamamilə fərqlənir. Belə ki, «ingilis poeziyasında «Rədif»ə çox az hallarda rast gəlmək olar, lakin fars və yaxud osmanlı poeziyasında hər sətirdə qafiyəli sözdən sonra «rədif» ola bilər». Gibb ingilis poeziyasında az da olsa işlənən bu şeirlər nümunəsinə misal gətirir:

There shone such a truth about thee,
I did not dare to doubt thee (65, 75).

Beytin ən sonunda işlənən «thee» (sən) sözləri bir radifdir. Onlardan əvvəl işlənən «about» və «doubt» sözləri isə həqiqi qafiyələrdir.

Osmanlı Poeziyasının İnkişaf Yolu

Gibb daha sonra qısaca olaraq Osmanlı poeziyasının inkişaf yoluna nəzər salır, göstərir ki, Osmanlı poeziyası anlayışı, yalnız XV əsrin II yarısında meydana çıxmışdır.

I Dövr

Əlbəttə, birinci Dövr adlanan ilk 150 ili araşdırarkən aydın olur ki, Türkdilli ədəbiyyatın böyük bir

hissəsi Kiçik Asiyada yaranmışdır. Təmiz osmanlı müəlliflər tərəfindən yalnız cüzi miqdarda əsər yazılmışdır. Qərbi Asiya əhalisinin parçalanmış olduğu kiçik dövlətlərdən hər biri özlərini ayrıca bir qüvvə hesab edirdilər və öz qonşularına əgər düşmənçilik deməsək, paxıllıq hissi ilə baxırdılar. Osmanlı dövlətinin idarə müdriyyəti nəticəsində bir əsr yarımlyq dövr ərzində bu bir ailənin antoqonist üzvləri bir yerə toplanmış və onların birliyi sayəsində Qərbi Asiyada Türk İmperiyası yenidən qaldırılmışdır.

Osmanlı İmperiyasının keçirdiyi ilkin dövr, Osmanlı ədəbiyyatının keçirdiyi ilkin dövrlə təxminən eyni olmuşdur. Bu dövr ərzində Türk dilinin Qərb qolu orta ədəbi dilə çevrilməyə başlamışdı. Məhz bu dövr ərzində ədəbiyyatın inkişafı üçün yol seçilmişdir. Digər bölümlərdə göstəriləni kimi, bu yol fars xarakteri daşmışdı.

İngilis şərqşünası Qərbi türk poeziyasının yaranma prosesində Mövlana Cəlal-ə-din Ruminin başlıca rolunu qeyd edir və yazır ki, məhz o, birinci Dövr ərzində ən böyük təsirə malik olan simalardan olmuşdur. Belə dahi bir müəllifin təsirinə düşən tələblər yaradıcılıqlarının ədəbi gücünə çox böyük diqqət yetirmişlər, çünki bəsit və solğun üslub onlar üçün qəbul edilməz idi. Elias Gibb göstərmişdir ki, dövrün axırlarına yaxın Teymurun müdaxiləsindən sonra, Nizaminin təsiri, xüsusilə sənətkarlıq baxımından açıq duyulmaqda idi.

II dövr

XV əsrin ortalarında Yaxın Asiyanı bürüyən mistik atmosfer, müəyyən dərəcədə dağılmağa və yeni bir istiqamət almağa tələbat duyulmağa başladı.

Fars ədəbiyyatı bu mistik dövrü bir qədər öncə arxada qoymuş idi. Ölkədə ədəbiyyat «Hüseyn Bayqara»nın sarayı ətrafında toplaşan lirik və romantik şairlərin əlində idi. Bu qruplardan birincisinin başında Hafizin varisi və ardıcılı, istər poeziya, istərsə də nəsrə eyni dərəcədə fərqlənən və həm fars və həm də öz doğma dili olan Cığatay və ya Şərq, türk dilində mahir olan Əli Şir Nəvai dayanırdı. İkinci qrupun başında məşhur şair Cami dururdu. Bu iki görkəmli simanın göstərdiyi təsir Fars ədəbiyyatında aparıcı olaraq, təxminən, yüz il, Ürfi və Feyzinin XVI əsrin sonlarına yaxın yeni üslub və zövq təqdim etmələrinə qədər qalmışdır.

Osmanlı poeziyasının yarandığı dövrü xarakterizə edən Gibb yazır ki, demək olar ki, Osmanlı poeziyasının yaranması üçün hər şey hazır idi. Artıq, Birinci Dövr ərzində Qərbi Türk dilinin ədəbi bir vasitə kimi işlədilməyi müəyyən edilmişdi. Hətta, Qərbi Türk dilinin hansı dialektinin bu rolda çıxış edəcəyi də aydın idi. Yalnız hamının birləşib gözlədiyi yolun istiqamətini müəyyənləşdirən, hamının axtardığı sözləri dilinə gətirmək iqtidarında olan, Osmanlı İmperiyası ədəbiyyatının əsasını qoyan və Osmanlı şairlərinin müjdəçisinə çevriləcək bir insana ehtiyac var idi. Gibb bütün bunları obrazlı şəkildə belə açıqlayır:

«Zaman öz liderini aramaq məqsədilə haray çəkmişdi və bu harayın cavabını Əhməd Paşada tapdı. Məhz Əhməd Paşanın sayəsində sifir Osmanlı poeziyası vüsət aldı. Əhməd Paşa yaradıcılığı elə böyük qiymət kəsb eləməsə də, onun əsas xidməti addımladığı yolun müjdəçisi, təməl- daşı olmasında idi» (1, 28).

III Dövr

Gibbin fikrincə beləcə yaranmış hərəkət düz yüz əlli il dayanmadan inkişaf etmiş, çiçəklənmiş və yüz əlli illik bir zaman ərzində Nəvai məktəbi, istər bir-başa, istərsə də onun ardıcılıqları vasitəsi ilə Osmanlı lirik şairlərin ilham mənbəyi olaraq qalmışdır. Fars ədəbiyyatında üç əsr ərzində ədəbi cərəyanın zirvəsi sayılan Nəvai və Cami üslubu hər hansı təsvirə nəzəri gözəllik vermələri ilə seçilirdi. Osmanlı şairlərin nəzərini ən çox cəlb edən cəhət də məhz bu idi və onlar bu gözəlliyi öz əsərlərində əks etdirmək üçün var qüvvələri ilə çalışırdılar. Beləliklə, İkinci Dövr ərzində Osmanlı şairlərinin nail olmaq istədikləri ən böyük məqsəd, fikir kamilliyinə xələl gətirsə belə, şeirlərlərinə hər növ bəzək vermək idi. Məhz buna görə də bu Dövrün başlanması ilə Osmanlı ədəbi dili danışıq dilindən tamamilə ayrılmış və inkişafa başlamışdır.

Bu dövrü geniş xarakterizə edən ingilis şərqşünası bu hərəkətin öz zirvəsinə şair Baqinin yaradıcılığında çatdığını və onun ölümündən (1008) bir az sonra poeziyanın qayəsində və ifadə tərzində ciddi bir dəyişiklik baş verdiyini və məhz bu səbəbdən

Üçüncü Dövrün başladığını qeyd edir. Doğrudan da on altıncı əsrin ortalarına yaxın Gibbin göstərdiyi kimi Nəvai və Caminin üslublarının yerini Fars poeziyasında Urfi və Feyzi yaradıcılığı başlıca istiqamətverici üslub tutdu. Bu üslub poeziyanın lüğətinə bir sıra yeni ifadələr əlavə etməklə yanaşı, onun mahiyyətini də dəyişdirdi.

Belə dönüş Osmanlı poeziyasını təsirdən kənar saxlamadı və xüsusilə də Nəfi məktəbinin əsas xarakterizəedici xüsusiyyətinə çevrildi. Məhz elə bu dövrdə Osmanlı poeziyasının formalaşdırılması ən yüksək həddə çatdırılırdı. Həmin dövrə qədər öz qiymətini saxlayan bir çox doğma Türk söz və ifadələri kənar atıldı və onların yerinə sifir Fars və ya Fars-Ərəb tərkibli söz və ifadələr işlədilməyə başlandı. Əvvəlki dövrdə şairlər tez-tez təmiz Türk ənənələrinə və qaydalarına əsaslanırdılarsa, Üçüncü Dövrde təkcə Fars şairlərinin istinad etdiklərini təkrarlamaq bir dəb halını almışdı. Poeziyanın farslaşdırılması elə bir həddə yetişmişdi ki, bu Dövrde yaradılmış əsərlər sanki fars poeziyasından götürülmüş hissə təsiri bağışlayırdı.

IV Dövr

Üçüncü Dövr ta on yeddinci əsrin sonlarına kimi ömür sürdü. Gibb göstərir ki, əsrin sonlarına yaxın, Nəbi adlı bir şairin ortaya çıxması və müasiri fars şairi Saibin üslubunu sənətkarlıqla inkişaf etdirərək Osmanlı şeirlərinə yeni bir tərəvət gətirmişdir. Əlbəttə,

böyük Azərbaycan şairi Saib Təbrizini İran şairi kimi təqdim etməkdə Gibb yanlışlığa yol verir. Amma onu da deyək ki, o zaman fars dilində yazan hər bir Azərbaycan şairi fars şairi kimi tanınırdı və tədqiq edilirdi. Gibb XVIII əsri bütövlükdə və qismən XIX əsri əhatə edən dördüncü dövrlə bağlı öz mülahizələrini söyləyərkən bu dövrü nə ikinci və nə də üçüncü dövrə bənzətmir. Təxminən, bütün şairləri özündə cəmləşdirən «yeganə məktəb» anlayışı artıq, aradan götürüldü. Yəqin ki, bunun əsas səbəblərindən biri o zaman Fars poeziyasında ümumi inamı doğrulda biləcək bir şairin olmamasında idi. Farsların göstərilən dövr üçün ən gözəl şairi yeni obrazlar təsvirlər və təşbehlərin yaradılışında cəlbədicə orijinallığı və məhsuldarlığı ilə seçilən Şövkət idi. Yarım əsrdən artıq bu şair Osmanlı şairlərin çoxu üçün aparıcı rolunu oynamışdı. Şövkətin yaradıcılığının əsas hissəsini öz üsulunun Nəbi üsulu ilə bir uyarlıq təşkil edirdi. Şövkəti Osmanlı şairlərə müasir fars poeziyasına istinad etməyi öyrədən son şair oldu. O zamandan sonra Osmanlı şairi şərq hakimiyyətini əks etdirməz oldu.

Elias Gibbin yazdıqlarına əsasən, on doqquzuncu əsrin altıncı onilliyində ilk dəfə olaraq, Şinasi əfəndi Osmanlı poeziyasının artıq tənəzzülə uğrayan bünövrəsinə yeni bir dayaq – Qərb nəfəsi aşıladı. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, 1859-cu ildə Fransız şairlərinin əsərlərinin Türk dilinə tərcüməsindən ibarət kiçik bir əsəri çap etməklə, Şinasi əfəndi, müasirlərinin nəzərinə İslam gerçəklərindən kənar da öyrənilməyə layiq ədəbiyyatın olduğunu çatdırdı.

Şinasi əfəndinin ədəbiyyatın Qərbləşdirilməsi istiqamətində göstərdiyi səylər onun layiqli şagirdi Namiq Kamal Bəy tərəfindən davam etdirilmişdir. Lakin bu iki inqilabçı ədəbiyyatçıların hədəfi yalnız nəsr olmuşdur. 1879-cu ildə Əbd-ül-Həqq Hamid Bəyin «Səhra»sı çap olunana qədər bu prinsiplərin poeziyaya tətbiq edilməsinə heç kim çalışmamışdır, əlli doqquz səhifədən ibarət olan kiçik kitabçada Qərb üslubunda yazılmış on şeirlər toplanmışdı. Həqiqətən bu şeirlər qərb üslubunda yazılmış ilk orijinal Türk şeirləri idi. Doğrudur, dörd il öncə, Hamid Bəyin Avropa üslubunda qələmə aldığı «Duxtər-i Hindu» (Hind qızı) nəsr draması buraxılmışdı, lakin, nədənsə bu üslub yalnız «Səhra»nın çapından sonra məşhurlaşmışdı və avropalaşmış şeirlər dəbə düşmüşdü. Kitabın göstərdiyi istiqamət, xüsusilə, gənc istedadlı şairlər arasında çox tez bir zamanda qəbul edilmiş və «Səhra» əsəri üslubunda yeni, tamamilə başqa olan bir şeirlər axını başlamışdı.

Dövlərin Müqayisəsi

Yeni Məktəbin Qərb poeziyasına olan münasibəti Qədim Məktəbin Fars poeziyasına olan münasibətindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Qədim Məktəbi təmsil edən şairlərin əsas fikri Fars poeziyasının fars sözləri ilə təkrar etmək olmuşdu. Yeni şairlərin məqsədləri isə, nə Qərb poeziyasını yenidən yazmaq, nə də öz şeirlərini yad ifadələrlə yaratmaq deyildi. Onlar Qərb şeirlərinə «nə» düşünməyi deyil, «necə» düşünməyi öyrənmək üçün üz tutmuşdular. Onlar Qərb

şairlərinin fikri durumunu, əsərlərini araşdırmaqla öyrəndilər və onlara bənzər əsərlər yaratmağa cəhd etdilər. Beləcə müəllifin də qeyd etdiyi kimi, yeni yazarlar qərblə şairin ətrafındakı şeirlərləri gördüyü kimi təsvir etməyə və bu əşyaya qarşı duyduğu hissləri anlamağa çalışdığını öyrəndilər və onlar da eyni surətdə gördükləri şeyləri olduğu kimi təsvir etməyə və bu şeirlərin təsiri ilə qəlblərində oyanan həyəcanı, hissi anlamağa səy etdilər. Bunun nəticəsi olaraq ilk dəfə türk poeziyası təbii və şəxsi ola bildi.

İngilis alimi farsların türk ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı öz fikirlərini belə yekunlaşdırır ki, «türk farsların təşviqi ilə altı yüz ildən bəri arxasını təbiətə çevirmiş olmuşdusa da, lakin qərb fərqiə varmadan müasir bir surətdə, uğurla həqiqi türk şeirlərinə yol açmış oldu. Məhz bu dövrdə Türk poeziyası ən düzgün yolun nə fars, nə də fransız poeziyasının əks etdirilməsində deyil, Türk xalqının döyünən ürəyinin ifadəsində olduğunu anlamışdı» (65, 134). Çünki doğrudan da Gibbin çox doğru dediyi kimi, bundan bir əsr əvvəl milli Türk dühası keçmiş ustasıyla çırpınmış, hətta bir zaman üçün üstünlük əldə etmişsə də, nə edəcəyini bilmədiyi üçün bu uğurundan, zəfərindən istifadə etməyə müvəffəq olmamışdı. Lakin o zaman əksik olan şey bu gün artıq ortaya çıxmış və türk özü də çox gözəl və doğru anlamışdı ki, xarici əsərləri təqlid etmək yox, xarici yazıçıların divan və dramlarını deyil, öz xalqının sevincini, kədərini, düşüncələrini və arzusunda olduqlarını müşahidə etmək, duymaq və öyrənmək tələb olunurdu. Məhz bu cə-

hət Məhəmməd Əmin Bəy tərəfindən yazılmış və 1899-cu ildə çap etdirilmiş «Türkiyə Şeirləri» adlı kitabda özünün ilk əksini tapmışdı. Kitabda toplanmış kiçik şeirlərdə adicə əsgərin və yoxsul Anadolu sakinlərinin dili ilə ədəbiyyat tarixində ilk dəfə olaraq Türk xalqının həqiqi səsi duyulurdu.

Elias Gibbin etdiyi fərhə əsasən, Qədim məktəbin Yeni Məktəblə əvəz olunması onsuz da gec və ya tez baş verəcək qaçılmaz bir hal idi. Belə ki, Avropalaşma prosesi artıq bir müddət idi ki, Türk həyatının hər bir sahəsində özünü biruzə verməyə başlamışdı. Təbii ki, belə bir böyük və faydalı dönüşün səbəbkarı Osmanlı poeziyası tarixində ən öndər simalardan biri olmuş və olacaqdır: «...Həmid bəyin yaradıcılığı bu tarixdə əsas dönüş nöqtəsini təşkil edir: ondan əvvəl yazılan hər bir əsər, bu və ya digər şəkildə, Fars xüsusiyyətini daşıyırdı, ondan sonra poeziya adını daşımağa layiq yazılan hər bir şey isə, birbaşa və ya dolayı yolla Avropa təsirini əks etdirirdi. Gibbə görə bu görkəmli şair və reformatorun xalqın ədəbi taleyinə göstərdiyi dərin təsir müasirləri arasında heç bir kəsə müyəssər olmamışdı» (65, 135).

Belə bir dəyişiklik qeyri-adi, gözlənilməz olduğundan heyrətlə qarşılandı və müxtəlif əks qüvvələrin səylərinə baxmayaraq uğur qazandı. Gibbin qeyd etdiyi kimi, ölkənin quruluşunu dəyişmək kimi geniş və mürəkkəb bir sualın cavabı, yəqin ki, onun ədəbiyyatında olan yenilik ilə bağlıdır. Ədəbiyyatdakı dəyişikliyi isə, Türk xalqı artıq qəbul etmişdi. Xarici intriqantların və yerli qiyamçıların müqavimət cəhd-

ləri dəfələrlə boşa çıxdı.

Gibb yazırdı: «Əgər Türklər əllərinə imkan keçdiyi zaman tamam hakim olduqları, sahib olduqları bu sahədə bu xəyalı inqilabın qəbul edilməsində iqtidarsızlıq və tərəddüd göstərsəydilər, yəqin ki, qüvvət toplamadan bu yeni həyatı Erməni anarxisti ilə rus kəşfiyyatçılarının söndürməsinə meydan vermiş olardılar, o zaman əleyhlərinə edilən iftiralara haqq verirər, dost və düşmənlərinə qarşı qüvvəsini itirmiş bir irq olduqlarını isbat edərdilər. Fəqət bizi bu hökmü verməyə məcbur edirlər; bu millətin fikri enerjisi itməmişdir. Türklərin fikri həyatının bir daha oyanmayacağını, daimi bir uğursuzluğa düşdüyünü və şəfa tapmayacaqları bir dərddə düşdüklerini təkrar-təkrar iddia edənlərin hökmlərinin nə qədər dəyərsiz, nə qədər cəhalətə və pis hökmə dayandığını isbat edər» (65, 136).

İngilis şərqşünası tədqiqatını davam etdirərək birinci dövrün sonlarına yaxın vəziyyət və həmin dövrdə Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələrini yürüdərkən əsasən bu dövrdə yaşayıb-yaradan şair və təzkirəçiləri xarakterizə edir. Onun fikrincə birinci dövrdə elə bir yüksək nəticə yoxdur. O, XVII əsrdə yaşamış Mütribinin şairlər haqqında biblioqrafik məlumat verən «Təzkirətüş-şüərası»nın adını çəkir və əlavə edir ki, adları çəkilən və əsərlərindən qısa nümunələr verilən bir çox şairlərlə bağlı burada yığcam məlumat almaq olar. Şərqşünas eyni zamanda başqa əlyazmalar haqqında da qısa məlu-

mat verir. Bəzi əlyazmaların Kral Asiya Cəmiyyətinin kitabxanasında olmasını nəzərə çatdırır. Gibb «İlk mütəsəvvüflə» bölməsində Mövlana Cəlaləddin, Sultan Vələd, Yunis Əmrə və Aşıq Paşa kimi görkəmli şəxsiyyətlərdən söz açır. Ənvəri Zəhirəddin Fəryabi qəsidələrinin yüksək sənətkarlıqla yazıldığını qeyd edən Gibb böyük şair Nizami Gəncəvi və əsərləri haqqında qısaca məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Hafiz dühası qarşısında heyrətdə qaldığını söyləyən Gibb yeri gəldikcə adlarını çəkdiyimiz bu böyük sənətkarların əsərlərindən ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nümunə vermişdir. İlk osmanlı şairləri bölməsində isə Gibb Əhməd, Niyazi, Süleyman Çələbi ilə bağlı məlumat verir. I Sultan Bəyazidin hökmranlığı dövründə (1390-1403) yaşayan bu şairlərlə bağlı geniş məlumat verməyə çalışan Gibb şairlərin əsərlərindən nümunələr də vermişdir.

Gibb qeyd edir ki, birinci Dövrün sonlarına yaxın Qərbi-Türk dialektlərindən hansı birinin gələcəkdə ədəbi dil rolunu oynayacağı və poeziyanın hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi qətiyyətlə müəyyən olunmuşdu.

Lakin, şairlərin seçdikləri üslubdan asılı olmaya-raq, əsərlərində məxsus olduqları yerin spesifik dialektləri duyulur. Qərbi-Türk dünyası üçün heç bir ümumi mərkəz olmamasına baxmayaraq əksinə hər bir kiçik vilayətin öz ayrıca paytaxtı, hakimiyyəti və eləcə də azad mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Belə bir şəraitin mövcud olduğu müddət ərzində şairlərin

hər hansı bir başqa dialekti üstün tutmalarına lüzüm yox idi. Yazılmış əsərlərdə rast gəlinən dialektlər isə, həmin Dövrün poeziyasını Osmanlı poeziyasından daha artıq Qərbi-Türk poeziyası kimi təsvir etməyə imkan verir. Başqa dialektə yazan şairlərin Osmanlı dialektinə keçmələrinin mənası yox idi. Lakin sonralar, Osmanlı hakimiyyətinin siyasi üstünlüyü təsdiq olunandan sonra Osmanlı dialekti Qərbi-Türk İmperiyasının rəsmi dilinə çevrildi və bir rəsmi dil kimi bütünlüklə qəbul edildi. Beləliklə ilk dəfə olaraq, bu ədəbiyyatın ümumi dili yarandı və Qərbi-Türk poeziyası Osmanlı poeziyasına çevrildi.

Bu bölmədə müəllif, həmçinin, ilk dəfə olaraq, təsvir etdiyi Şərq mədəniyyəti ilə həmin əsərlərdə Qərbi-Avropada mövcud olan mədəniyyət arasındakı oxşarlıq kimi çox maraqlı bir mövzuya toxunmuşdur.

Müəllif qeyd etmişdir ki, fəlsəfə və elmə gəlincə, bu iki məfhum arasındakı oxşarlıq, hətta eynilik dərəcəsinədir. Eynilik olmayan istiqamətlərdə isə, əhəmiyyətli dərəcədə fərq mövcuddur. Əgər Şərqlin sivilizasiyası Ərəb Quranına əsaslanmışsa, Orta əsr Avropa mədəniyyəti Latın Bibliyasına əsaslanmışdı. Şərq şairləri Qədim Farslardan miras aldıkları əfsanələr və tarixlər üzrə monopoliyaya malik olmuşlar. Qərb şairlərinin ortaqlığı isə, Roman klassiklərindən aldıkları məlumat üzrə olmuşdur. Bu iki cəhət mövcud olan fərqlin ən vacib mənbələridir və onlar arasında da fərq mövcuddur.

Adını çəkdiyimiz iki mənbədən ən əsası, şübhəsiz ki, birincisi – dindir. Lakin, burada da müqəddəs kitablar olan İncil ilə Quran arasında razılığın fərqlikdən daha artıq və fundamental olmasına görə nəticədə yaranan mədəniyyətlər arasında da müxtəliflik, mühümlükdən daha çox səthilik xarakteri daşıyır. Şərq Qərbdən kəskin şəkildə ayıran İncil ilə Quran arasındakı müxtəliflik deyildir, Papa kilsəsinin sadə Şərq dini üzərinə əlavə etdiyi mürəkkəb rituallar və roman ruhanilərinin irəli çəkdiyi ekstravaqant iddialardır. «...İslam daima azad olmaq xoşbəxtliyinə nəsis olmuşdur». Əslində, elə bu cəhətlər də mədəniyyətdən daha artıq, sosial həyata təsir göstərmişlər. Bundan başqa, vicdanını dinləyən insanların dini istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə eyni olmuşdur: «...Birbaşa hakim olan istənilən dindən götürülmüş bir neçə ad və ifadəni dəyişmiş olsaq, dərviş mistikasının dedikləri ilə ekstatik monaxın... söylədikləri arasındakı fərq müəyyənləşdirmək çox müşkül olar» (65, 444).

Fəlsəfə və elm (elm elə əslində fəlsəfənin bir qoludur) arasında olan oxşarlıq təkcə orijinal mənbələrin Şərq və Qərb üçün eyni olması ilə deyil, mövzu ilə bağlı Avropa traktatlarının böyük bir hissəsinin əksəriyyəti ərəb dilində yazılmış olan Məhəmmədçi və ya Yəhudi əsərlərindən tərcümə və ya əxz edilmişdir. Müəllif Ərəb dilinin İslam dünyasında oynadığı rolu Latın dilinin Qərb Xristian dünyasında oynadığı rola bərabər tutmuşdur. Müqəddəs Kitabın dilindən və məzmunundan xəbərdar olmaq, milliyə-

tindən asılı olmayaraq, özünü oxumuş hesab edən hər bir müsəlman üçün vacibdir. Məhz bu yolla Ərəb dili bütün müsəlman dünyasının tanıdığı və öyrəndiyi dilə çevrilmişdir. Anoloji olaraq, dini, fəlsəfi və elmi xarakter daşıyan bütün ciddi əsərlər də Ərəb dilində qələmə alınmışdır. Sadalanılan mərhələlərdə Ərəb dilinin tutduğu mövqe, Qərbdə Latin dilinin keçdiyi yolla paraleldir. Qərbdə Fransız dilinin getdikcə özünü daha artıq təsdiq edib ədəbi dilə çevrildiyi kimi, Şərqdə də Fars dili inkişaf edərək ədəbi dil kimi işlədilmişdir.

Şəraitin belə oxşar olduğu zaman, mədəniyyət və sivilizasiya təbii olaraq, paralel xətlər üzrə inkişaf etmişdir. Beləliklə də biz orta əsrlərdə Qərbin poeziyasının ilham aldığı idealların həmin dövrdə Şərq poeziya idealları ilə eyniliyinin şahidi oluruq. Gibb bu cəhətin, xüsusilə Provans poeziyası ilə əlaqəsini işıqlandırmışdı: «...Daima dünyəvi və səmavi sevgi arasında pərvaz edən dilin incəliklərini araşdıranda aydın olur ki, Traubadourları və onların İtaliya və Fransadakı davamçılarını vəcdə gətirən ilham Fars və Türk lirik poeziyasında səslənənlərdən başqa bir şey deyildir. Eləcə də minlərlə ritmik beytlərin müəllifləri olan Qərb romantikləri Nizami Və Şeyxi kimi Şərq yazarlarının sadıq təmsilçiləridirlər. İngilis şərqşünasının fikrincə mövzudan və onun məqsədindən kənar olmasa idi, bu eyniliyi xırdalıqlarına qədər təsvir etmək çox asan olardı və bu mənada Qərbin Şərqə nə qədər borclu olduğunu araşdırmaq da maraqlı olardı. İndicə təklif olunan suala necə cavab verilə-

cəyindən asılı olmayaraq, bir cəhət iəmamilə aydındır. Orta əsrlərdə Avropanın bütün mövzuları hansı qaynaqlardan almasından asılı olmayaraq Şərqlə ortaq olması və onu öz Roman müəllimlərindən öyrənməməsidir» (65, 446).

Gibb belə bir fikrin üstündə qətiyyətlə dayanır ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti arasında olan paralelizm bütün XIV əsr boyu və XV əsrin böyük bir hissəsini əhatə edir. Bu hal Avropada intellektual və mənəvi həyat axınının dönüşünə səbəb olan Renessansa qədər dəyişilməz olaraq qalmışdır. Bunun ardınca baş verən ayrılma tamamilə gözlənilməz oldu. Yeni meydana çıxan Hellenizmin başçılığı altında Qərb köhnə yoldan ayrılmış və yeni, həm də tamamilə başqa bir istiqamətə aparan yol seçmişdir. Şərq isə, köhnə yolla irəliləməkdə davam etmiş və beləliklə də XVI əsrdə uzun müddət eyni yolun yolçuları olmuş iki tərəf, bir-biri üçün yad olmuşlar. O zamana qədər onlar çox hallarda rəqib kimi qarşılaşsalar da bir-birlərini başa düşürdülər. Lakin, Avropa ayrıldıqdan sonra, qarşılıqlı anlaşılma da qırıldı. Orta əsrlərin ruhu və Renessans dövrünün ruhu o qədər təzadlı idi ki, qarşılıqlı anlaşma qeyri-mümkün oldu. Qərb aləmində Şərq Qərbi əzdi. Şərqdə isə, dəyişilməz qaldı. Beləliklə də, indiki zamanda tipik Avropalı ilə tipik Şərqli bir-birini heç vaxt düzgün başa düşə bilmirlər (Söhbət XIX əsrin sonlarından gedir), belə ki, Şərq dünyasında, ən azı sadə Şərqdə, hələ də Orta əsrlər davam edir. Bu cildin başlanğıcında iki ön söz yazılmışdır. Bunlardan birincisi E.Brauna, o birisi

isə Gibbə məxsusdur. Bu müqəddimə E.Braunun ilk müqəddiməsi olmaqla yanaşı Gibbin son ön sözüdür. Gibbin yazdığı bu ön söz onun birinci cildə yazdığı ön sözdən tamamilə fərqli və önəmlidir.

İngilis şərqşünası Gibbin yazdığı ikinci cild Osmanlı poeziyasının 1450-ci ildən 1520-ci il I Səlimin vəfatına qədər, keçdiyi dövrü əhatə edir.

Kitabın giriş hissəsi məktəbin bütün mərhələlərini xarakterizə edir. Xüsusən, burada Sultan Səlimin xələfi I Süleymanın hakimiyyəti və bu məktəbin ən yüksək mərhələsi zamanı yaranan əsərlərə toxunulur.

Şərqşünas göstərir ki, Osmanlı poeziyası tarixinin I cildinin tənqidçilərinin əksəriyyəti qeyri-real olaraq Osmanlı poeziyasının dəyərini fars poeziyasını kor-koranə təqlidi kimi azaltmağa meyl etmişlər. Lakin məsələyə daha diqqətlə baxılarsa, Osmanlı poeziyasının fars poeziyasını təqliddən daha artıq, onun bir şəxsi olduğunun şahidi olarıq. Elias Gibb qeyd edir ki, Ərəb olmayan Məhəmmədçilərin ədəbiyyatı arasındakı münasibəti düzgün başa düşmək üçün biz bu ədəbiyyatlara Qərbi-Asiya ədəbiyyatı adı altında birləşən bir tam kimi yanaşmalıyıq. Qərbi-Asiya ədəbiyyatının dili necə olmalıdır. Farsmı, Osmanlımı, Türk, Urdu və ya Puştu dilindən istifadə edilməlidir-mi-sualının cavabı isə, ümumiyyətlə, yazının özünün mənsub olduğu yerin işlətdiyi dildir. Gibb işlətdiyi «ümumiyyətlə» kəlməsini açıqlayaraq göstərir ki, Türkiyədə yaşayan əsl Fars və ya Mərkəzi Asiyadan olan şair üçün Osmanlı dilində yazmaq adı hal sayılmışdı. Gibb topladığı təzkirələrdə belə hal-

ların çox olmasını qeyd edir. Bu halı «daimi olaraq deyil» kimi də adlandırmaq olmaz, çünki fars poeziyasının əksər hissəsi Fars coğrafi hədudlarından kənar, bəzən də əslən Fars olmayan şəxslər tərəfindən yazılmışdır. Bu məqsədlə, təkcə Sədinin müasiri Əmir Xosrov Dəhləvini (1325), Mir Həsən Dəhləvini, Feyzini (1596) və başqa şairləri göstərmək olar (66, XXXVI).

Daha sonra Elias Gibb orta əsrlər Türk ədəbiyyatından və şairlərin əsərlərindən etdiyi tərcümələrə toxunaraq, göstərmişdir ki, tənqidçilərin nəzərini onun tərcümə zamanı işlətdiyi arxaik söz və ifadələr cəlb etmişdir: «...Belə tənqidçilər fikirləşirlər ki, tərcümələr zamanı mənim əsas məqsədim qulağayatan İngilis şeiri yazmaqdır. Mən kifayət qədər aydın göstərmişdim ki, mənim əsas məqsədim bu deyildir. Mənim əsas məqsədim orijinalın xarakter və xüsusiyyəti haqqında mümkün qədər dəqiq fikir vermək olub (66, XXXVI).

Müəllif qeyd etmişdir ki, haqqında söhbət gədən poeziyanın özü o qədər obrazlı, o qədər bəlağətli ifadələrlə zəngin idi ki, ona görə də tərcümə zamanı istər-istəməz orijinala sadıq qalmaq üçün işlədilən ifadə və frazeoloji birləşmələri tərcümədə olduğu kimi saxlamaq lazım gəlmişdir.

İkinci dövr poeziyasını xarakterizə edən İngilis şərqşünası Gibb yazır ki, 1450-ci ildən 1600-cü ilə qədər bir əsr yarım dövrü əhatə edən və Osmanlı poeziyası Tarixinin İkinci Dövrü adlandırılan dövr Qərbi Avropa mədəniyyətinin dəyişilməsinə səbəb

olan Renessans kimi misilsiz hərəkatın inkişafının və qələbəsinin şahidi olmuşdur. Onun fikrincə illərə eyni yolda addımlayan iki mədəniyyətin qarşı-qarşıya durmalarının səbəbi, Qərbin öz yolunu dəyişməsi olmuşdur. Bunun nəticəsində, XVI əsr avropalısı intellektual və mənəvi mövqeyinə görə öz dədə-babalarından kəskin şəkildə fərqləndiyi zaman, 1600-cü ildə yaşayan türk hər cəhətdən öz Osmanlı babalarına bənzəmişdir.

İkinci Dövr poeziyasına da anoloji olaraq, Orta əsrlər poeziyasının davamı kimi baxmaq tamamilə düzgündür. Həmçinin, Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında uzun müddət müşahidə olunan paralelizm Renessans abu-havasının Qərbi bütünlüklə ağışuna almasından öncə ara-sıra müşahidə edilirdisə də, XV əsrin sonlarına yaxın tamamilə qırılmışdır. Gibb yazır ki, Osmanlı poeziyasının ilham mənbəyi və şairlərin idealları dəyişilməz qalsa da, yeni dövr, öz növbəsində, bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Köhnə zaman ənənəsi artıq geridə qalmışdır, ikinci dövrdə, artıq Qərbi Asiyada Türk ailəsinə mənsub bir neçə üzv bir bayraq altında birləşmişdilər. Konstantinopol alınmış və Qərbi Türkiyə öz qələbələrənin inkişafına əlavələr etməyə hazır bir vəziyyətdə idi. Bütün sadalanırlar məhz osmanlıların sayəsində əldə edilmişdir. Məhz Osmanlılar dağılmış Səlcuq İmperiyasının hissələrini bir yerdə toplamış və onlardan Macarıstandan Ərəbistana və İrandan Morokkoya qədər zəfər yarış edəcək bir xalq yaratmışdır. Nəticədə Kütahya və ya Konyadan olan Türk özünü Germiyanlı və ya Qara-

manlı deyil Osmanlı adlandırmağa başlamışdır.

Bu dövrü daha geniş xarakterizə etməyə çalışan Gibb yazır ki, şair və yazıçılar əsərlərini yaradarkən, daha yerli dialektlərdən deyil, saray dilinə və böyük bir xalqın paytaxtına çevrilən Osmanlıca yazmağa səy göstərirdilər. Beləliklə də, İkinci Dövrədən başlayaraq əzsaylı istisnalardan başqa, bütün əsərlər yeganə dialektə, Osmanlıca qələmə alınmışdı.

Ona görə də Elias Gibb İkinci Dövrü adına tam cavab verən «Osmanlı poeziyasının başlanğıcı» adlandırmaqda tamamilə haqlı idi.

Dəyişikliklər yalnız siyasi və dialektik səhnədə deyil, ədəbiyyatın özündə də müşahidə olunurdu. Şərqşünas İkinci Dövrün başlanmasını ideal bir dünyaya qədəm qoymaq kimi xarakterizə edir. O yazır: «Mömin və dindarların səsi əvəzinə mövcud olan sükutda aşıqların ahı və bülüllərin fəğanları eşidilməyə başlayır. Şairlər, sanki, özlərini gözəllərlə, cəh-cəh vuran quşlarla, açılmış qızılgüllərlə dolu olan misilsiz bir diyarda hiss etməyə başlayırlar. Elə oxucular da bu əfsanəvi diyara ayaq basdıqda, elə bil ki, sanki hər hansı bir sehrli qüvvənin təsirinə məruz qalırlar» (66, 7).

Elias Gibb şair Camini və 1500-ci ildə Heratda ölən, Sultan Hüseyn Bayqaranın böyük dostu və vəziri olan Əlişir Nəvaini Osmanlı poeziyasının İkinci Dövrünün mayakı adlandırmışdır. Bu hissədə, müəllif, Fars ədəbiyyatı klassik məktəbinin son nümayəndəsi olan Caminin yaradıcılığından söhbət açmış, Nizaminin Xəmsəsinə eyni formada və cavab şəkl-

lində yazdığı əsərlərinə toxunmuşdur. Elias Gibb burada dahi Nizaminin «Xəmsə»si ilə bağlı ingilis oxucularına qısa məlumat vermişdir.

Müəllif qeyd etmişdir ki, «İkinci Dövrə də hələ də fars təsirinin böyük olduğu bir zamanda sırf türk ruhunu unudulmuş hesab etmək heç də düzgün olmazdı» (66, 7). O, bunu obrazlı şəkildə belə təsvir edir: «XVI əsrin əvvəllərində Şair Məsihi fars kitablarını bir yana qoyub, Ədirnədə rast gəldiyi gözəllər haqqında oynaq şeirlərini yazarkən, doğma ruh vəcdə gəldi və əsrlərlə yayılan bir gülüş dalğasını doğurdu. Bu Şairin nəğməsi Osmanlı Şairləri arasında ilk dəfə olaraq, təmiz türk xarakteri daşıyırdı. O, xəyallardan deyil, reallıqdan, oxuduğundan deyil, gördüklərindən bəhs edirdi. Şairin məqsədi bəlağətli söz və ifadələri ilə oxucusunu heyran etmək, heyratlandırmək deyil, məqsədi özünü və onları şənəndirmək, təbəssümə səbəb olmaq idi» (66, 7). Belə bir əsər Şairin müasirləri üçün qeyri-adi olsa da, bir türk kimi təbiilik və yumor onların zövqünü oxşadı. Beləliklə də Məsihinin kiçik məzhəkələrinə oxşar əsrlər meydana gəlməyə başladı. Məsihinin «Şəhr-əngiz» adlı kiçik əsəri İkinci Dövrə fars ədəbiyyatı nümunələrindən tamamilə fərqlənən ilk və yeganə şeirlər növü kimi tanındı.

Elias Gibb qeyd etmişdir ki, o zamana qədər Osmanlı poeziyasında aparıcı poeziya növü məsnəvi olmuşdur. Onun fikrincə Nəsimidən başqa heç bir seçilməyə layiq olan Şair tam və ya qismən bu lirik növdən istifadə etməmişdir. Şərqşünas yazır: «İkinci

Dövrə lirik poeziyaya böyük meyl oyandı: »... güclü xor səsi hər tərəfdən uralmağa başladı. Cəmiyyətin hər bir təbəqəsində Şeirlər yazmaq ehtirası alovlandı - sultanlar və Şahzadələr, vəzirlər və muftilər, tacirlər və sənətkarlar, dərvişlər, hətta hərəmxanalarda xanımlar, hər kəs və hamı səslərini yüksəldib qəzəl və ya... qəsidə oxuyurdular... Poeziya axını üçün qapılar açılmışdır və o vaxtdan başlayaraq lirik poeziya seli arası kəsilmədən axırdı, onun istiqaməti vaxtaşırı dəyişsə belə, gücü və həcmi heç vaxt azalmamışdır» (66, 7).

Ədəbiyyatda buna bənzər hərəkətlərdən çoxu kimi lirik partlayış da ilk baxışdan göründüyü qədər gözlənilməz təəssürat bağışlayan bir hərəkət olmamışdı. Son əlli il ərzində bir sıra qəzəl və qəsidələr qələmə alınmışdır. Lakin onlar türk ədəbiyyatında o qədər də tanınmayan Şəxslər tərəfindən yazılmışdır. Qəsidə və qəzəl janrları Əhməd Paşa kimi Şairlər tərəfindən bəyənilib qəbul edilən kimi, İmperiyanın hər bir Şəhərindən lirik Şeir ustaları baş qaldırmağa başladılar. Çünki uzun illər Şairlərdən öz poetik gücünü, istedadını göstərmək üçün bir neçə min misradan ibarət olan məsnəvi formasında əsərlərin yazılması tələb olunurdusa, sonrakı çağlarda istedadlı Şair üçün buna o qədər də ehtiyac olmaması təsdiq olundu. Gibb buna misal olaraq Raqib Paşanın dediklərini xatırladır: «Əgər gözəl arzu olunan əsərsə, bir misra da kifayətdir» (66, 7). Şair istedadlıdırsa, onun qiyməti, üstünlüyü yazdığı min misralıq məsnəvidə yox, elə səkkiz misralı qəzəldə də görünər.

Gibbin qeyd etdiyi kimi doğrudan da İkinci Dövr lirik poeziyaya üstünlük gətirən bir dövr olmaqla yanaşı, romantik məsnəvilərində çiçəkləndiyi bir dövr idi. Əgər ilkin zamanlarda məsnəvi növündən dini və mistik poeziyanın ifadəsi üçün bir vasitə kimi istifadə olunurdusa sonrakı dövrdə romantik məsnəviyə daha çox meyl göstərilirdi.

Birinci dövrə mənsub olan şairlər, bir qayda olaraq, hakim təbəqə ilə əlaqəsi olmayan adi kütlənin nümayəndələri idilər. Onlardan yalnız bir neçəsi, birinci dövrün sonlarına yaxın, özlərini bütünlüklə hökmüran sultanlara həsr etmiş olsalar da, Əhmədi istisna olmaqla, böyük yazarlardan heç birisini saray əhli ilə əlaqəsi olmamışdır. İkinci Dövrədən başlayaraq isə, poeziya ilə saray arasında müəyyən əlaqə yaranmışdır. Sultanlar, şahzadələr və görkəmli simaların poeziyaya böyük meyl göstərmələri şairləri həvəsləndirir mükafatlandırmaları və hətta özlərinin də şeir yazmaları bir qayda halını aldı.

İkinci Dövrü təşkil edən yüz əlli il ərzində Osmanlı dövləti öz qüdrətinin zirvəsinə yetişdi. Bu hal, başqa səbəblərlə yanaşı, dövlətdə güclü qayda-qanunun olmasından irəli gəlirdi. II Məhəmmədin hakimiyyətə gələrək Konstantinopolun fəthi əməliyyatını uğurla başa çatdırdıqdan sonra, özünü bütünlüklə başqa işə həsr etmiş, əsasən dövlətin mülki, hərbi işlərini yaxşı qurmuşdu. Adı çəkilən sahələrlə bağlı hər bir şey onun «Qanunnamə» kitabında öz əksini tapmışdır. Hətta inzibati sistem belə, təmiz türk ruhuna uyğun olan və zamanın tələblərinə hey-

rətəməz dərəcədə cavab verə biləcək bir şəkllə salmışdı. Sonrakı əsrlərdə, I Süleyman «Qanunnamə»ni yenidən nəzərdən keçirmiş və müəyyən dəyişikliklər və əlavələr etmişdir.

Tam XVII əsrə qədər, bu iki sultan tərəfindən müəyyən edilən qanunlar dəqiqliklə həyata keçirilmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, üləmələr, bir qayda olaraq, savadlı insanlardan seçilirdi. Vəzirlər, digər dövlət xadimləri və zabıtlər isə doğrudan da ləyaqətli insanlar idilər. Bütün sadalananların nəticəsi olaraq, Türkiyə həmin yüz əlli il əsnasında dünyanın ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdir.

«Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərinin III cildi Soltan Süleyman hakimiyyəti dövrünün əvvəlindən başlamış Nabinin vəfatına qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu təxminən, iki əsrə bərabər bir dövrür (1520-1712). Elias Gibbin şərhinə əsasən, bu dövrü Klassik dövrün sonu və Keçid Dövrünün başlanğıcı adlandırmaq olar. Bu dövr artıq adı çəkilmiş şair Navidən başqa Lamii, Zati, Füzuli, Fəzli və Baqi kimi böyük şairlərin yaradıcılığını əhatə edir.

Edvard Braunun verdiyi məlumata əsasən, çoxcildli Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərinin bu hissəsi də, demək olar ki, Gibb tərəfindən tam hazırlanıb başa çatdırılmışdı. Redaktor kitabı mətbəyə tapşırmaqdan əvvəl əsərə, yalnız ön sözdən başqa bir şey əlavə etməmişdir, çünki əsərə daxil olan ən kiçik həcmli poetik nümunələri belə Gibb tərcümə etmiş və səliqə ilə köçürmüşdü. Bu cildə ingilis şərqşünası I Süleyman dövrünü (1520-1566) xarakterizə edər-

kən bu dövrə qədər Osmanlı poeziyasını «ağıllı, lakin kəkələyən uşağ»a bənzədir, bu dövrü ən gözəl ədəbi nümunələrin olacağını vəd edən bir dövr kimi qiymətləndirir. Gibb yazır ki, belə bir dövrdə Şərqi indiyədək yetişdirmədiyi ən böyük şair olan təkə Füzuli dühası kifayət idi ki, bu dövrü əbədi işıqlandırın. Şərqi Füzuli ilə bərabər onun müasirlərinin «şairlər şahı» adlandırdıqları Baqinin də olmasını qeyd edir. Gibb Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərini romantik məsnəvinin «qızıl dövrü» (67, 3) adlandırır. O, bu dövrdə yazılan Şeyxinin «Xosrov və Şirin», Həmdinin «Yusif və Züleyxa» əsəri səviyyəsində əsər yazılmadığını söyləyərsə də, məşhur olan başqa əsərlərin də adını çəkir. Fəzlinin və Yəhya bəyin əsərlərinin məşhur olduğunu, Şərqi yeganə yeddi romantik əsəri Lamiinin məhz bu dövrdə yetişdiyini söyləyir. Gibb qeyddə bunu da nəzərə çatdırır ki, böyük fars şairi Caminin də yeddi məsnəvisi olmuşdur. Lakin onlardan dördü romantik, qalan üçü isə didaktik əsərlər olmuşdur. Gibbin fikrincə heç bir dövrdə, hətta Türkiyə tarixində Sultan Süleyman dövründəki kimi poeziya belə böyük vüsət almamışdı. Şərqi bütүн bunlarla bərabər Füzulinin zərif əsəri adlandırdığı «Leyli və Məcnun» əsərini Türk ədəbiyyatında ən gözəl əsərlərdən biri kimi dəyərləndirir (67, 3). Şərqi Sultan Süleymanın da özünün gözəl şeirlər yazdığını və bir ənənə olaraq ədəbiyyata, incəsənətə və elmə öz ailəsində də böyük məhəbbətlə yanaşmasını qeyd edir. Gibb göstərir ki, bioqrafların yazdıqlarına görə onun beş oğlu da bu lirik şairlər arasında özünəməxsus yer tutur. Onlardan biri, haki-

miyyətə gələn Səlim saray şairləri arasında türkçə yazan ən gözəl şairlərdən olmuşdur. Bu şahzadələrin hər birinin tanınmış şairlər arasında yeri olmuşdur. Ədəbiyyatın, sənətin böyük enerji, böyük bacarıqla Süleyman tərəfindən inkişaf etdirildiyini söyləyən Gibb bu işin Vəzir İbrahim Paşa tərəfindən davam etdirildiyini də önə çəkir. Yunan dənizçisinin oğlu olan İbrahim Paşa öz bacarığı və gözəl musiqişünas kimi Sultan Süleymanın diqqətini çəkmiş, yüksək keyfiyyətlərə malik olan bu şəxsi hökmdar özünə vəzir etmiş və bacısını ona vermişdir. On üç il birgə olan bu şəxslərin arasında heç bir zaman narazılığın olmamasını yazan Gibb hətta onların ayrılarda da hər gün bir-birlərinə yazdıqlarını, bir yerdə olanda isə yeməklərini də birgə yediklərini qeyd edir. Lakin bir axşam adəti üzrə İbrahim öz malikanəsinə getmiş, səhəri gün onu boğulmuş halda tapmışlar. Gibbin şərhinə görə buna səbəb onda olan bəzi qəribəliklərin olması olmuşdur. Sultan Süleyman dövrünün ən mötəbər şəxslərindən biri katib İskəndər Çələbi olmuşdur. Gibb yazır ki, hədsiz var-dövlət sahibi olan bu şəxs öz varının köməkliyi ilə İbrahim Paşaya bir rəqib kimi bu siyahıya düşməyi fikirləşmişdir. Lakin əbəs yerə boş arzuları üçün öz həyatını verən bu şəxs Vəzirin nümayəndəsi kimi Bağdadda asılmışdır. Hər ikisinin ədəbiyyata böyük məhəbbəti olmasına baxmayaraq Şərqi qeyd edir ki, onların heç biri şeirlər yazmamışdır.

Sultan Süleyman dövrünü daha geniş xarakterizə etməyə çalışan Gibb bu dövrdə yaşayan təzki-rəçilər haqqında da məlumat verir. Onlardan «Həşt

Behişt» («Səkkiz cənnət») adlı təzkirənin müəllifi olan və əsərində imperiyanın yarandığı dövrdən onun yaşadığı çağa qədər yaşayıb yaradan türk şairləri haqqında məlumat verən və şair Nicatinin dostu olan Səhi bəy, ikincisi isə «Təzkirətüş-Şüara»nın müəllifi olan Qastamonlu Lətifidir. Sonra isə şərqsünas Aşıq Çələbi və II Sultan Səlimdən sonra şahzadə Səlimə həsr edilmiş «Gülşənüş-Şüara»nın müəllifi Əhdi Bağdadi haqqında məlumat verir. Gibbə görə dördüncü təzkirəçi olan Əhdi Bağdadi özündən qabaqkı təzkirəçilərdən tamamilə fərqlənir. Əsil adı Əhməd bin Şəmsi olan bu təzkirəçi Bağdaddan İstanbula gəlmiş, burada türk dilini öyrənmiş, bir çox şair və o dövrün tanınmış adamlar ilə tanış olmuşdur. Yazdığı «Gülşənüş-Şüaranı» 1563-cü ildə bitirmiş və şahzadə Səlimə, sonradan isə II Səlimə ithaf etmişdir. Bir neçə il İstanbulda yaşadığından sonra öz ölkəsinə qayıtmış və III Muradın hakimiyyətinin sonlarına yaxın vəfat etmişdir.

«Mühibbi» təxəllüsü ilə yazan Sultan Süleymanın qəzəllərdən ibarət Divanı olduğunu, onların əksəriyyətinin yüksək səviyyəli poetik nümunələr olduğunu qeyd edən Gibb hökmdarın nəinki XVI əsrin Osmanlı poeziyasında, eləcə də tarixdə böyük nailiyyətlər qazandığını söyləyir. Onun fikrincə təkcə bunu demək kifayətdir ki, Türkiyə naminə 1535-ci ildə Bağdadda çalınan qələbə eləcə də ölkəsində poeziyanın şöhrətində də qələbə idi, belə ki, bu qələbənin başında Osmanlı şairləri arasında Füzuli dururdu. 1566-cı ildə öz çadırında vəfat edən, 70 il ömür sü-

rən Sultan Süleymanın heç vaxt istirahət etmədiyini vurğulayaraq şərqsünas onun qəzəllərindən bəzi nümunələri ingilis dilinə çevirmişdir.

Şərqsünas əvvəldə də qeyd etdiyi kimi Soltan Süleymanın şairlikdə qabiliyyəti olan beş oğlu olduğunu bir daha xatırladır. Bunların Şahzadə Məhəmməd, Mustafa, Bəyazid, Cahangir və Səlim olduğunu söyləyir və bəralərində qısa məlumat verir. Şərqsünasa görə bunlardan sonuncusu ən gənc və atasından sonra taxt-taca sahib, şairlikdə gözəl səriştəsi olan Səlimdir. O birilərinin atalarından qabaq vəfat etdiklərini qeyd edən şərqsünas onların bizə ancaq bir-iki qəzəllərinin çatdığını deyir. Şərqsünasın qeyd etdiyi kimi Soltan Süleymanın oğlu Mustafa ədəbiyyata, şeirə böyük məhəbbət göstərmiş, xalq arasında özünə rəğbət qazanmışdı. Muxlisi təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Bəyazid isə öz haqqını tələb etmək amacı ilə bir ordu ilə hərəkətə gəlmiş, lakin məğlub olduğundan İrana qaçmış, bir müddət orada qaldığından sonra Osmanlı hökumət təmsilçilərinə təslim edilmiş və 1561-ci ildə ölmə məhkum olunmuşdur. O, Şahı təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

III FƏSİL

ORTA ƏSR TÜRKDİLLİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİ İNGİLİS QAYNAQLARINDA

İngilis şərqşünası Qərb-Türk şairlərindən bəhs edərkən onların əksəriyyətinin sadəcə olaraq mütə-səvvüf şairlər olduğunu qeyd edir. O, yazır: «XV yüzilliyin şəfəqi ilə yeni bir yol açıldığını və dünyəvi, ya da yarı dini deyəbiləcəyimiz şeir axını başladığını görürük. Bununla bərabər yeni ruhun başlanılmasında ilk öndər deyəbiləcəyimiz gözəl bir hüquqşünas, eyni zamanda cəsur bir şəxs olan Qazi Bürhanəddini göstərə bilirik» (65, 201).

Böyük ingilis şərqşünası Gibb Qazi Bürhanəddin haqqında danışımdan öncə onun yaşadığı dövrlə bağlı qısa məlumat verməyə çalışmışdır.

Şərqşünas yazır ki, Moŋqol basqınından ta Bəyazid İldırımın Osmanlı dövlətinin daxilinə qərb rayonlarını daxil etməsinə qədər olan böyük torpaqlarda qarışıqlıq baş alıb gedirdi. Birinci Murad tərəfindən birləşdirilən Anqara ərazisindən başlayaraq, Azərbaycanın ən ucqar hüdudlarına qədər olan sahələrində, bir-birilə və qonşuları ilə dayanmadan müharibə aparın, eləcə də öz tayfa başçılarından başqa heç bir hökmdar tanımayan Türkmən tayfalarının qarmaqarışığı hökm sürürdü. XIV əsrin sonlarına yaxın həmin qarışıqlığın nəticəsi olaraq müvafiq şəkildə dörd yerli Türkmən sülaləsi yarandı – Ərzurumda Qaraqo-

yunlu, Diyar-Bəkrdə Ağqoyunlu, Mərəşdə Zul-Qədr və nəhayət, Ədəndə Bəni-Ramazan.

Qazi Bürhanəddin

Daha sonra Gibb yazır: «Bu kiçik dövlətlərin təmələinin qoyulduğu zaman, təxminən, 780(1378)-ci illərdə, Ərzincan şəhərində çox ziyalı və savadlı bir Qazi yaşamışdır. Onun adı Əhməd Burhanəddin idi. İlk Qərbi Türk ədəbi-lyrik şairlərindən biri, bəlkə də birincisi olan bu görkəmli simanın yaradıcılığı barədə olan məlumat, əsasən, məşhur Ərəb tarixçisi İbn-Hacərin «Əd-Dürər-ül-Kaminə» və ya «Gizli Dürlər» adlı bioqrafik əsərindən əxz edilmişdir» (65, 205). Onu da qeyd edək ki, şairin anadan olduğu il və yerlə bağlı müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Şairin ən mötəbər tədqiqatçılarından sayılan Yaşar Yücen «Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti» (1344-1398) əsərində Gibbdən fərqli olaraq şairin 1344(745)-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olduğu söyləyir. Əlbəttə Gibb Qazi Bürhanəddin və onun yaşadığı tarixi dövrlə bağlı verdiyi bioqrafik məlumatlar üçün öz qənaətinə ərəb tarixçisi İbn Hacərin əsərindən aldığı məlumata əsasən gəlir.

İngilis şərqşünası şairin ömür yolunu, siyasi, hərbi, elmi, dini, ədəbi çalışmalarını dərinədən və böyük sevgi ilə araşdırarkən onun ümumtürk düşüncə tarixində böyük yer tutduğunu vurğulayır. O, Qazi Bürhanəddinin həyat yolunu bütün çarları ilə nəzərə çatdırarkən bir çox qaynaqlara müraciət etmiş, şairlə bağlı deyilən faktları birər-birər araşdırmışdır. Şairin

uşaqlıq illərini xatırladan şərqsünas onu da qeyd edir ki, iki yaşında olarkən anasını itirən Bürhanəddin ana sevgisini son dərəcə ciddi olan atasının nəzarəti altında almış, atası onu elmə yönəldərək hələ dörd yaşı olarkən ərəbcə, farsca öyrənməyə başlayıb. Alim bir şeyi də qeyd etməyi lazım bilib ki, Qazi kiçik yaşlarında farsca o qədər sərbəst oxuyarmış ki, o dövrdə tanınmış şeyxlərdən olan Əli Misri mükafat olaraq onun belinə kəmər bağlayıb. Bürhanəddin 12 yaşında olarkən bir çox elmlərə, sərf-nəhv kimi çətin elmləri, məntiq və hikmət elmlərini öyrənmiş və bu çağlardan da müəllimlik etməyə başlamışdır. Bütün bunlar onun şöhrətini artırır, hətta atası yerində olmayanda Qazılıq vəzifəsini də yerinə yetirir. Qazi Bürhanəddinin hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxs olduğunu vurğulayan şərqsünas onun asudə vaxtlarında o dövr üçün xarakterik olan ox atmaq, at çapmaq, qılınc oynatmaq kimi vacib olan şeyləri də öyrəndiyini qeyd edir. Hələ 14 yaşında ikən atası ilə birlikdə Misirə gedən Bürhanəddin orada fiqh, hüquq, hədis, təfsir, astronomiya elmlərini öyrənir, tibb sahəsində biliyini artırır.

Qazi Bürhanəddinin o zaman təhsil almaq üçün getdiyini, Suriya, Hələb şəhərində təhsilini başa çatdırdıqdan sonra öz doğma şəhəri Ərzincana qayıtdığını söyləyən Gibb sonralar onun şəhərin əmiri ilə çox yaxın dost olduğunu yazır. Bu dostluğun nəticəsi olaraq, Əmir öz qızını Qaziya ərə verir. Daha sonra, naməlum səbəblərə görə, bu dostluq düşmənçiliyə çevrilir. Axırda, Bürhanəddin öz qayınatasını öldürərək, özünü hökmdar elan edir. Az keçmədən Qazi,

Sivas və Qeysəriyə vilayətlərini zəbt etmiş, onları Ərzincana birləşdirərək özü Sultan olmaqla bir dövlət yaratmışdır. Tarixçi Sədəddinin yazdıqlarına əsasən, Qazi, təxminən, 20-30 il hökmdarlıq etmişdir. Bu müddət ərzində o, arası kəsilmədən qonşu vilayətlərə yürüşlər etmiş və ətraf qəbilələrlə döyüşmüşdür.

İbn-Hacərin dediklərinə əsasən, Gibb yazır ki, 789 (1387)-ci ildə çox güclü olan Misir qoşunu Qazi Bürhanəddin üstünə göndərilmiş, Bürhanəddinin Misir qoşunu ilə mübarizəsi çox gərgin, lakin əhəmiyyətsiz olmuşdur. O, 799 (1396-97)-ci ildə qonşu türkmən qəbilələrindən biri tərəfindən sıxışdırılmış və nəticədə öz əvvəlki düşməni olan Misirin Məmlük Sultanından yardım istəmişdi. 800-cü (1398-ci ilin yayında) ildə Qazi Bürhanəddin Ağqoyunlularla aparılan qanlı döyüşlər zamanı Ağqoyunluların başçısı Qara Yuluq Osman bəy tərəfindən öldürülmüşdü. Şərqsünas Gibb öz tədqiqatında yazır ki, Osmanlı tarixçisi Sədəddin Bəyazid İldırımın hakimiyyəti dövrü ilə bağlı araşdırmalarında Qazi Bürhanəddinin sonunu bir qədər başqa cür təsvir etmişdir.

Gibb yazır ki, Qazi Bürhanəddinin ölüm tarixi ilə bağlı məlumatlar müxtəlifdir. Tarixçi Molla İdrisin verdiyi məlumata görə Bürhanəddin 794 (1391-92)-cü ildə, Şərəfəddin Yəzdiyə görə 798 (1395-6), İbn-Hacərə görə isə 799 (1396-7)-cu ildə öldürülmüş-

* Gibb qeyddə İbn Həcərələ bağlı məlumat verməyi lazım bilir. O, məşhur tarixçinin 773 (1371-2) ildə Misirdə anadan olduğunu və 852 (1448-9)-ci ildə orada vəfat etdiyini yazır. 150-dən artıq əsərin müəllifi olduğu vurğulanır.

dür. İngilis şərqşünası onu da əlavə edir ki, tarixçi Sadəddin bir şeyi də unutmuşdur ki, o, elə özü İbn-Hacərə əsasən Qazinin 800(1398)-cü ildə öldürüldüyünü qeyd etmişdi. Bu tarixi 855(1451)-ci ildə vəfat edən ərəb tarixçisi Bədrəddin Ayni, eləcə də Katib Çələbi də təsdiq etdiklərindən əsas götürülür. Tarixçiyə görə Sultan Bəyazid Sivas hökmdarına qarşı güclü bir qoşun göndərmiş, vahiməyə düşən Bühranəddin iqamətgahından qaçıb Xarput dağlarında gizlənmişdir. Orada o, bir müddət taleyin köməyinə arxalanaraq hadisələrin nəticəsini gözləmiş və bu müddət ərzində onun köhnə düşməni Qara Yülük Osman bəy Qazini dağlarda yaxalayıb öldürmüşdü. Bühranəddinin oğlu Zeyn-Əl-Abidin Sivas əhli tərəfindən bacısı əri olan Mərəş hökmdarı Zül-Qədrin yanına göndərilmişdir. Nəticədə, Bəyazid öz döyüşçüləri ilə şəhərə çatdıqda heç bir qüvvə ilə qarşılaşmamışdı.

Qeyd edildiyi kimi, Bühranəddin ilə onun qayınatası arasında baş verən münaqişənin səbəbi məlum deyildir. Əldə olan materiallara əsasən, baş verən faciə, bəlkə də, o zamankı qanunlarla məhdudlaşmayan və bir qədər qəddar həyat tərzii ilə uyğunluq təşkil etdiyindən diqqəti cəlb etməmişdir.

Lakin heç bir qaynaq bu istedadlı, bütün elmlərdən xəbərdar olan insanın nə bilik, nə də cəsurluğunu inkar etmir. Məmlukların güclü ordusuna qarşı onun göstərdiyi müqaviməti İbn Hacər Taş-Köprüzadəyə əsasən təsvir edərək yazmışdır: «...Bühranəddin qoşun axınının qarşısının kəsilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bilsə də, ona xas olan cəsarət mü-

qaviməti davam etdirməyə vadar edirdi». Taş-Köprüzadə şairi xarakterizə edərək yazırdı ki, qoçaqlıq və cəsarət Qazinin qanında idi (65, 207).

Həm ərəb, həm türk, həm də fars dilində gözəl şeirlərlər yazan Qazi Bühranəddin o qədər cəsarətli və məğrur idi ki, o, nə Misir hökmdarına nə Osman bəyə, nə də Teymurləngə boyun əyməmişdir. Katib Çələbi «Bibliografik lüğət»in Sivaslı «Qazi Bühranəddinin tarixi» adlı bölməsində göstərir ki, Qazi Bühranəddinin ən məşhur əsərlərindən biri onun «təlmir prinsiplərinə yazdığı şərhlər olan «Tərcih» əsəri sayılır. Hər iki tarixçi, həm Taş-Köprüzadə, həm də Sadəddin, Qazinin müasirləri arasında bu əsərin çox böyük nüfuz kəsb etməsini qeyd etmişlər. Gibb eyni zamanda Qazi Bühranəddinin qrammatikadan bəhs edən «İksir-əs-Səadət» traktatının da müəllifi olduğunu qeyd edir. Gibb yazır ki, o, Qazinin ancaq şeirlərini tədqiq edib tərcümə etmişdir.

Şərqşünas İbn Hacərə əsasən Qazi Bühranəddinin gözəl şeirlər ustası olduğunu söyləyən Taşköprüzadənin fikri ilə razılaşıır. Həqiqətən də o, Qazinin ən yüksək səviyyəli şairlər arasında xüsusi yer tutduğunu vurğulayır. Taş-Köprüzadə yazırdı: «Mövlana Bühranəddin poeziya ustası idi. Onun bu fikrini başqa alimlər də təsdiq etmişlər. Sadəddinin fikrincə Qazi Bühranəddin şeirlər ustası idi. İkincisi, onun biliyi savadı şairlik və cəsarətinə bərabər idi. «Ayni də Qazi ilə bağlı yüksək fikirdə olmuş, onun üç dildə – Ərəb, Türk və Fars dillərində eyni istetada malik olduğunu qeyd etmişdir. Ancaq Ayni təəssüf edir ki, o zamanın tarixçi və ədəbiyyatçılarının Qazi haq-

qında söylədiklərini bununla bitir. Osmanlı təzkirəçiləri Bürhanəddin yaradıcılığına toxunmamışlar. Hətta Von Hammer Purqştal belə öz külliyyatında Qazini nəzərdən qaçırmışdır» (65, 7).

Gibbin fikrincə 1890-cı ilə qədər çox az orta əsr tarixçilərinin əsərlərində Qazi ilə bağlı məlumata rast gəlmək olar. Şərqşünas onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, 1890-cı idə İstanbulda Britaniya Səfirliyinin Şərq üzrə katibi olan Cənab Fiott Hyucs Tomasın Türkiyədə topladığı Şərq kitabları külliyyatı içərisində Qazi Bürhanəddinin çox dəyərli və sanballı Divanının əlyazmaları da var idi. Bu nadir əsər 798 (1395-6)-cı ildə müəllifin vəfatından iki il öncə yazılmışdır. Elias Gibbin fikrinə əsasən, Bürhanəddin bu kitabı özünə üçün nəzərdə tutmamışdı. Cildin gözəllik və zənginliyi onun hansı bir yüksək rütbəli şəxs üçün nəzərdə tutulduğuna dəlalət edir. Xəttat özünü Xəlil bin Əhməd əl-Məkki əs-Sultani adlandırmışdır. Gibbin mülahizələrinə əsasən əsər saray kitabxanası üçün nəzərdə tutulmuşdu. Hər qəzəlin əvvəlində ərəb dilində bu sözlər yazılmışdı: «Sözlər Sultani, müdrik, ədalətli, xeyirxah, səxavətli, Mustafa xislətli (Mustafa Məhəmməd Peyğəmbərin adlarından biridir) sultanlar sultanı, su və torpaqdan yaranmışın ən yaxşısı, haqq və dinin, imanın sübutu (Bürhanəddin dinin sübutu deməkdir) əbədi, tək olan bir Allahın köməyi və gücü ilə güclənən Əhməd bin Məhəmməd – qoy Allah onun sultanlığını ədəbi, söz və sübutunu hər iki dünyaya bəyan etsin» (65, 209).

Gibbin qeyd etdiyi kimi, Bürhanəddin Qərbi Türk lirik şeirlərinin ən ilkin şairlərindən biri olmuşdur. O

qeyd edir ki, tarixçilərin bizə gəlib çatan əlyazmaları bunu bir daha təsdiq edir. Həqiqətən də, Qazi Bürhanəddinin Divanı Qərbi Türk lirik poeziyasından bizə qalan ən qədim abidəsidir. Şərqşünas yazır ki, «Qazinin müasiri olan Niyazinin ancaq bir neçə mısrası qorunub saxlandığı və Divanı itdiyi halda, Qazi Bürhanəddinin Divanı ən qədim abidə kimi əldədir» (65, 210).

Əsərin iki hissədən ibarət olduğunu vurğulayan Gibb birinci və nisbətən böyük hissənin qəzəllər təşkil etdiyini, ikinci hissənin isə, iyirmi rübai və çox böyük miqdarda tuyuqlardan ibarət olduğunu yazır. Elias Gibb göstərmişdir ki, bu külliyyatı o biri külliyyatdan fərqləndirən iki cəhət mövcuddur:

1. Birincisi o dövrlərə qədər divanlarda qəbul olunan qəzəllərdir, ikinci bölmə isə iyirmi rübai və bir neçə tuyuq adı verilən şeirlərdir. Qəzəllərdə bağlı sonrakı divanlarda fərqli olaraq iki cəhətə fikir verilməlidir. Bütün divanlarda bir qayda olaraq, müşahidə olunan əlifba sırası burada da pozulmuşdur.

2. Şair heç yerdə öz adını xatırlatmamışdır. Bu da o zaman bir adət olaraq «təxəllüs»lərin şairlər arasında işlədilməməsini göstərir.

Elias Gibb göstərmişdir ki, Bürhanəddinin poeziyasında ən çox istifadə edilən forma əsasən, fars şeirlər formasıdır. Türk və ya hecalı üsuldan isə, bir qədər az istifadə edilmişdir. Həmin üsul eyni zamanda Bürhanəddinin müasirləri olan Əhmədi və Nəsiminin də yaradıcılığında özünü biruzə verir. Gibb bunu onunla izah edir ki, adı çəkilmiş şairlərin yara-

dıcılıqlarının əsas hissəsi Teymur istilasından sonrakı zamana düşür. Bu da fars sisteminin tam öyrənilib qəbul edildiyi bir zaman idi. Bühranəddinin qəzəlləri poeziyanın yeganə nümunələridir ki, birinci Dövrün ilkin vaxtlarında fars və türk poetik sistemləri arasında olan uyarlığı təcəssüm etdirir. Bühranəddinin rübailərinə gəlincə isə, onlar ilk türk dilində yazılmış rübailər olmuşlar.

Elias Gibb Qazi Bühranəddini qədim şeirlər növü olan tuyuqdan istifadə edən ilk Qərbi türk şairi adlandırmışdır. Gibb dörd misralı, ilk üç misrası həmqafiyə olan bu şeirlər növünün rübailəri xatırladığını qeyd etmişdir. Lakin bu növ quruluşca heç bir Fars rübai növünə bənzəmir və misralar on bir hecadan ibarət olur. Gibb yazır: «Tuyuqlarda Bühranəddinin əsil türk olduğunu müşahidə etmək olduqca maraqlıdır. Onun qəzəl və rübailəri təmiz saf, hətta qeyri-adi və Qərbi-Türk dialektində yazılmışdır. Tuyuqlarda isə həddən çox müəllifin başqa heç bir yerdə istifadə etmədiyi Şərqi türk sözləri və qrammatik formalara rast gəlinir. «Yəqin ki, Şərqi türk üslubu ilə yazmaq müəllifə doğma Şərqi Asiya xalq deyimlərini daha dolğun ifadə etməyə imkan vermişdi».

Şərqşünas qeyd edir ki, Qazi Bühranəddin poeziyasının ruh və üslubu sözsüz ki, fars xarakteri daşıyır. O, bunun nədən irəli gəldiyi belə xarakterizə edir ki, Bühranəddin poeziyanı o zaman çox məşhur sələfləri olan şəxslərdən öyrənmişdir.

Gibb haqlı olaraq yazır ki, Qərbi türk lirikasını həm fars, həm də Şərqi türk üslubunda eyni dərəcə-

də ustalıqla qələmə alan Bühranəddinin şeirlərləri formasından asılı olmayaraq, incə üslublu və orijinaldır. Müəllif şeirlərini həsr etdiyi mövzulara da münasibətdə çox incə zövqə malik olmuşdur.

Bühranəddin, həmçinin, ondan əvvəl poeziyada mövcud olan istər mistik, istərsə də fəlsəfi mövhumat çevrəsini yarib kənara çıxan ilk Qərbi türk şairi olmuşdur.. Şairin əldə etdiyi qəzəl və rübailəri və eləcə də tuyuqlarını bir-bir şərh edən Gibb yazır ki, «Bühranəddin, hər şeydən əvvəl, eşq şairidir. Kiçik Asiya türklərinin ilk sevgi şairidir. «Ayninin dediyi kimi «...o özünü bütünlüklə eşqə, müxtəlif musiqi alətlərini dinləməyə həsr etmişdir» (65, 212). Doğrudur, Qazinin yaradıcılığında bəzi mistik məqamlara rast gəlinirsə, onlar da xaricdən eşidilən əks-sədaya bənzəyirlər. Şairin əsl səsi bütün varlığı ilə məşuqunu tərifləyəndə, onun yanında olmaqdan aldığı ləzzəti təsvir edəndə, həsrət içində üzüldüyündən giley edəndə eşidilməkdədir.

Elias Gibb şairin yaradıcılığı haqqında olan təəsüratlarından danışaraq yazmışdır: «...Bühranəddin yaradıcılığının ədəbi çevrəsi haqqında qətiyyətlə fikir söyləmək üçün mənim bu məqsədlə ayırdığım vaxt kifayət deyildir, onun dilinin dəqiq araşdırılması və eləcə də, şairin bütün poeziyasının yaxından öyrənilməsi gərəkdir. Lakin bir şey aydındır ki, onun poetik yolu Vələd və ya Aşiq kimi şairlərin yolundan tamamilə fərqlidir» (65, 213). Gibb qeyd etmişdir ki, Bühranəddin dövrünün şairləri poeziyadan bəşəriyyət və varlıq haqqında olan düşüncələrinin ifadəsi

üçün ən münasib və məqsədəuyğun bir üsul kimi istifadə etdikləri halda, Bürhanəddin üçün poeziya, hər şeydən öncə, incəsənət demək idi. Şair üçün poeziya ona öz ağıl və müdriklik imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmək üçün şərait yaradan bir meydan idi. Öz şair sələflərinin yaratdıqlarına açıq-aydın müxalifət mövqeyi tutan Qazi Bürhanəddin, misralarına zəriflik və rəngarənglik verməkdən həzz alırdı. Elias Gibb məhz bu mənada Qazını «gələcək qüdrətli bir qoşunun ilk müjdəçisi» (65, 213) adlandırmaqda yanılmamışdı. Qazi öz dövrünün zaman sərhədlərindən boylanıb sabah poeziyasının nəbzini necə vurululacağını duyan və müasirlərinə və eləcə də, bizə çatdırmağa qadir olan ən ilk Türk şairi idi.

Bürhanəddinin poeziya vurğunu olduğuna heç bir şübhə ola bilməz, əks təqdirdə, hadisələrlə zəngin və mürəkkəb həyatı ərzində yadigar qoyduğu iri həcmli poeziyanı yaratmaq imkanı verən asudə saatların tapılması şair üçün çətinlik təşkil edərdi.

Qazi Bürhanəddin poeziyasını yüksək qiymətləndirən Gibbə görə Bürhanəddin yaradıcılığının misilsizliyi onun Türk poeziyası üçün yeni bir məcərə kəşf etməsində idi. Qazi Bürhanəddinə qədər onun şeirlər toplusuna oxşar yaradıcılığa malik olan heç bir şair məlum deyildi. Şairin poeziyası üçün istiqamət xarakteri daşıyan bir qaynağın olması qeyri-mümkün idi. Bütün Fars mistik şeirlər ustalarının yaratdıqları, şairə yeni bir yol açmaqda kömək göstərməkdə gücsüz idi. Şair özü çox gözəl bilirdi ki,

yaratdığı şahlığın gecə-gündüz əli qılınclı müdafiəçisi olan və tarixdə ilk dəfə olaraq poeziya aləminə yeni dil bəxş edib həmin dildə belə bir zəngin irs yaradan adının həm şair, həm də sərkərdə kimi tarix səlnamələrinə əbədi həkk edən bir şəxsə yad poeziyasının ruhunu tutmaq heç bir uğur gətirməzdi.

Gibb daha sonra yazır ki, rus alimi M.Melioranski Qazi Bürhanəddinin Britaniya Muzeyi Kitabxanasında saxlanılan Divanını, onun iyirmi rübai və on iki tuyuqdan etdiyi tərcümələri 1895-ci idə rus dilində çap etdirmişdir. Lakin onun tərcümələri rus dilində olduğundan ölkəsindən kənarında geniş yayılmamışdır.

Elias Gibb görkəmli şairin yaradıcılığından etdiyi tərcümələri Qərb oxucularına çatdıraraq yazmışdır: «Etdiyim tərcümələrdə Bürhanəddin şeirlərinin ... Əsas cəhətlərini işıqlandıran xüsusiyyətlər görünməkdədir. ...Bu misralar və ondan əvvəlki dövrlərin şeirləri arasındakı böyük fərq tərcümənin pərdəsi altında belə dərhal nəzərə çarpmaqdadır» (65, 214). Şərqsünas Qazi Bürhanəddinin ərəbcə irsindən ingilis dilinə 6 qəzəl, 8 rübai və 9 tuyuq tərcümə etmişdir.

Fəzlullah Nəimi

Osmanlı taxtının I Sultan Murad tərəfindən zəbt edildiyi 784 (1383) ildə Şərq ərazisində Elias Gibbin təbiri ilə desək Şərq dünyasına «yeni bir Peyğəmbər» gəldi. Bu şəxs Əl-Hürufi kimi tanınan Təbrizli Əbu-Məhəmməd oğlu Fəzlullah idi. Ərəb tarixçisi İbn-Hacar Fəzlullah yaradıcılığına toxunaraq onu belə

xarakterizə etmişdi: «Fəzlullah hürufilik təliminin bənisidir. Şeyx Fəzlullah «Məhəbbətnamə», «Ərşnamə», «Cavidnamə» və s. kitablarında hürufilik təliminin əsas elmi-nəzəri prinsiplərini hərtərəfli şərh etmişdir. Hürufilik «hərflər» sözündəndir. İslam dini ehkamlarına və Əmir Teymur hökmranlığına qarşı yönəldilən bu təriqətin yaradıcısı olan Nəimi öz fəlsəfi təlimi ilə Əmir Teymuru hiddətləndirmiş və onun əmri ilə oğlu Miranşah tərəfindən tutulmuş, ağla gəlməyən bir dərəcədə edam edilmişdir». Teymurun oğlu öz əli ilə onun başını kəsmişdir» (65, 336). Bu xəbər Əmir Teymura çatmış. O, Nəiminin başını və bədənini tələb etmiş və 804 (1401-2) ildə onları yandırmışdır¹.

Gibbin yazdığına görə, Nəiminin təlimi ilə bağlı ən böyük kitabxanalarında olan bir neçə əlyazmalarındakı məlumatlardan başqa heç bir yerdə məlumat tapmamışdır. Ancaq 1898-ci ildə E.Braunun Kral Asiya Cəmiyyəti jurnalında Hürufilik təlimi ilə bağlı dərc etdirdiyi məqaləsindən sonra onun Fəzlullah Nəimi haqqında müəyyən məlumatı olmuşdur. İngilis şərqşünası Şeyx Fəzlullah Nəiminin təlimi haqqında Əmir Qiyasəddin Məhəmmədin «Üstüvanamə» əsərini mühüm bir qaynaq kimi dəyərləndirir, ancaq əsərin fars dilində olduğu üçün çətin anlaşıldığını da vurğulayır. Gibb hürufilik təliminin mahiyyətinin açığlanmasının çətin olduğunu bu təlimlə bağlı yazılan kitabların özündə belə bir sistemliliyin olmamasında

¹ Bəzi qaynaqlarda bu tarix belədir. M. Quluzadə. «Böyük ideallar şairi» 1973. c. 13. (1339-1394)

görür. Onun fikrincə E.Braunun özü də Hürufilik təliminə xas olan əsas dördcəhəti çətinliklə ayırd etmiş və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Gizli bir elm kimi mövcud olan hürufilik təlimini öyrənmək hər bir şəxsin borcu və xoşbəxtliyidir, çünki bu təlim göylərdə və yerdə olan hər bir şeyin mənasını və vacibliyini şərh edir və onları birləşdirən mistik əlaqələri açıb göstərir.

2. Bu gizli elm Qurani-Kərimdə mövcuddur, lakin onun bütün təfsirinin açarı şeyx Fəzlullah Nəiminin və ondan sonra onun xələflərinin və onun tərəfdarlarının əlində olmuşdur.

3. Qurana əsasən Tanrının yaratdığı İnsan ən gözəl yaradılışdır və o, hürufilik təliminə görə Allahın kitabıdır.

Hər şeyi yaratdıqdan sonra Kürsü üzərinə enən Allah (c.c.) mələklərin insana səcdə etməsini istəmiş və İblis (şeytan) təkəbbürlü olduğundan qovulmuşdur.

4. Həm Quran və həm də dini vacibatlarda (namaz, oruc, həcc və s.) haqqında olan fikirlərin dərin mənası var. Amma onlara formal surətdə əməl etmək mənasızdır.

Gibbə görə hürufi yaradıcılığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri, «Allahın Kitabı» olan İnsan ilə Allahın kitabı olan «Quran» arasında aparılan paralellərdir. İnsanın başı və ya üzü Quranda ilk surə olan Fatihə surəsinə müvafiqdir. Belə ki, Fatihə surəsində yeddi rəqəminə işarə edilən yeddi ayə varsa, insanın

üzündə yeddi nişanə olan xətt var saç, iki qaş və dörd xəttə kirpik.

Şərqsünas hürufilərin hərflərə də mistik mənə verdiyini öənə çəkir. O, qeyd edir ki, Fəzlullahın təlimi olan hürufilik də hərflər sözündəndir. Edvard Braun hərflərlə Fatihə arasında olan uyğunluğa toxunaraq göstərmişdir ki, Fatihənin ilk ayəsində olan 18 hərf Şərq ənənələrinə görə 18.000 aləmi təmsil edir. Buna sübut üçün şərqsünas bir hədisə müraciət edir: «İnnəlləhu təalə səmənihə aşərə əlfə aləmin və innə dunyakum minha Aləmun vahidun». (Həqiqətən Allahın 18.000 aləmi var və həqiqətən sizin dünyanız onlardan biridir» (67, 54). Cahan isə «Allahu lə iləhə illəlləhu - «Allahdan başqa məbud yoxdur, kimi izah olunur. Şərqsünasın qeydinə görə Fatihə surəsinin 18 hərfdən ibarət olan ilk ayəsində Allah sözünü formalaşdıran 4 ərəb hərfini ayırısaq, 14 rəqəmini alarıq, bu isə hürufilərə görə «Allahdan başqa məbud yoxdur» deməkdir. Gibbə görə, hürufilər 14 rəqəminə olduqca mühüm mənə vermişlər. Eləcə də hürufilərə əsasən, Ərəb əlifbasında olan 28 hərf Cahanı təmsil edir. Belə ki, «Allahdan başqa məbud yoxdur» ifadəsini 28 hərf təşkil edir. Əgər biz 28 rəqəmindən «Allahu lə iləhə illahu»nu çıxsaq, yenə də 14 hərf qalır.

Elias Gibb Edvard Braunun hürufilik haqqında mühüm tədqiqatları olduğunu qeyd etmiş və onun fikirlərindən istifadə edərək göstərmişdir ki, hürufizm tamamilə yeni bir təriqət olmamışdır; bu təriqətə öz əsasını İslamdan, daha dəqiq desək, Sufi təlimindən

almışdır. Şərqsünasa görə Fəzlullah istər «Cavidan-namə» və istərsə də başqa əsərlərində, eləcə də başqa hürufi şairlər heç vaxt qoyduğu qanunların danmaq və ya onu üstələmək fikrində olmamışlar. Onlar sadəcə olaraq, Quranda deyilənləri yalnız özlərinə məxsus qeyri-ənənəvi bir formada izhar etmişlər. «İlmu huruf» kimi tanınan «Hərflər elmi»nə gəlincə isə, onun kökləri hər bir hərfin dünya elementlərindən birini təcəssüm etməsinə əsaslanan ən qədim məxfi elmin dərkində təlimində gizlənməmişdir. Hürufi banisi olan Fəzlullah bundan fikirlərinin ifadəsi üçün istifadə etmişdir.

Hürufilərin gətirdikləri təlim nə hərf fəlsəfəsində, nə də insanla kainat arasındakı əlaqədə deyildir. Onların təlimi Allahın insanda təcəssümünü əsas götürürdü. Bu təlimin kökləri Nəsimi və Rəfi yaradıcılığının canı olan «Özünü tanıyan Allahı da tanıyır» ifadəsində tapmışdır. Başqa sözlə desək, hürufilərin təliminə əsasən insan kainatın bütün elementlərini özündə birləşdirən bir dünyadır. Məhz insanlığın bu cür təqdim edilməsi hürufi poeziyasını digər Türk poeziyasından fərqləndirən başlıca cəhət olmuşdur. Buna görə də islam dininin amansız müridləri bu cərəyana allahsızlıq və kafirlik təriqəti kimi münasibət bəsləmişlər.

Nəsimi Elias Gibbin göstərdiyi kimi, Türk hürufi şairləri arasında ən istedadlı və bütünlüklə həyatını bu təlimə həsr etmiş şair Nəsimi kimi məşhur olan Seyyid İmadəddin olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Nəsiminin həyat və yaradıcılığı digər Qərb alimləri-

nin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Biz bu və ya digər dərəcədə Con Brayn (74, 330), C.Riyonun kataloqları (80, 739). A.Nikolson (79, 460-461), Katlin Buri (75) və başqalarının yazılarında şairlə bağlı qısa da olsa məlumata alırıq. Şairin doğum yerini Diyarbəkrlə bağlayan «Aşıq adlı təzkirəçidən başqa bütün təzkirəçilər şairin Bağdad vilayətinin Nəsim hissəsində anadan olduğunun tərəfdarlarıdır. Aşıq və Əli şairin Türkmən qarışığına malik olduğunu yazmışlar. Elias Gibbə əsasən, İraqın Türk tayfaları ilə zəngin olduğu faktı əsas kimi götürülsə, bu fakt həqiqətə uyğundur. Şairin ismində olan Seyyid kəlməsi isə, onun əcdadının Peyğəmbər nəslindən olmasına işarədir.

Bursada Nəsiminin Şeyx ilə görüşmüş olduğunu iddia edən tarixçi Lətifi, Nəsiminin Ruma Murad Xan Qazının dövründə gəldiyini söyləyir. Elias Gibb adı çəkilmiş Sultanın II Murad deyil, 761-792 (1359-1390)-cı illər ərzində hökmranlıq etmiş I Murad olduğunun tərəfdarıdır. Əli qeyd edir ki, II Murad 824 (1421)-cü ildə, yəni şairin edam olunmasından dörd il sonra hakimiyyətə gəlmişdir. İngilis şərqşünası Nəsiminin həyatı ilə bağlı geniş məlumatı olmadığını təəssüflə qeyd edərək yazır: «Nəsiminin həyatı haqqında şairin öz əsərlərindən, eləcə də, təzkirəçi və tarixçilərin məlumatlarına əsasən Nəsimi o zamankı Şərq xalqları arasında nəcib ürəkli, ən qaynar, həssas şair sayılmışdır» (65, 343). Şair üçün yer üzündə yeganə dəyərli yol haqqın axtarışlarına açılan yol olmuşdur. Elə bir yol ki, onunla addımlayan yolçu

özünü bütünlüklə məqsədinə həsr edir, onu tapanda isə, aliliyi qarşısında baş əyir və dünyada hər bir şeyi unudur.

Elias Gibbə görə Şeyx Fəzlullah Nəimi ilə tanışlıqdan əvvəl belə Nəsimi qəlbinin ehtiyacından doğan tələb üzrə dövrünün digər mütəfəkkirləri ilə də əlaqə saxlamışdır. Tarixçi Lətifiyə görə, Nəsimi qədim zamanlarda məşhur olan müqəddəs Sufi Şeyx Şibli-nin əsasını qoymuş olduğu məktəblə müəyyən əlaqələr saxlamışdır. Fəzlullahın özü isə, Nəsiminin hürufi ehkamlarını öyrəndiyini söyləmişdir. Necə də olsa, bu iki şəxsin yaxından tanış olduqları yəqindir. Gibb yazır ki, Osmanlı təzkirəçilərinin dili və hürufi kitablarında olan bəzi parçalarda buna işarələr edilir. Qiyassəddinin «Üstüvanamə» adlı əsərinin bir yerində şeirlər məclislərinin birində şeyx Fəzlullahla Nəsiminin şeirlərlərinin məzmunu və poetik məziyyətləri mübahisədən söhbət açır. Bu fakt da Nəsiminin hürufi təlimi ilə 804 (1491-92)-ci ildən xeyli əvvəl tanış olduğunu təsdiq edir.

İmadəddin Nəsimi

İngilis şərqşünası Gibb Nəsimi ilə bağlı daha geniş məlumat verməyə çalışır. O, Britaniya muzeyində «Bəşarətnamə» adlı əlyazması saxlanılan türk şairi Rəfiyə Nəsiminin təsirindən söz açır. Gibb yazır ki, Rəfi 811 (1409)-cu ildə yazılan bu əsərdə şair Nəsimidən öz ilham mənbəyi kimi böyük hörmət və məhəbbətlə söhbət açır, onu öz ustadı kimi yüksək qiymətləndirir, onun zəngin mənəviyyəti, böyük

nüfuzu və eşqi haqqında danışır. Gibb Rəfiyə əsasən qeyd edir ki, şairin eşiyat etmədən çilgünlüqlə, böyük ehtirasla öz əziz müəllimindən danışması «üləma»-lara qarşı ədavət hissi oyadır, onların qəzəbinə səbəb olurdu.

Həqiqətən də, hələ Türkiyədə olduğu vaxt şairin yazdıqları, belə ki, hürufi ideyalarını təbliğ edən şeirləri əldən-ələ gəzmiş, xalq arasında geniş yayılmışdı.

Şairin əlyazmalarının Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında və muzeylərində saxlanması bu fikri bir daha təsdiq edir. Gibbin yazdıqlarına əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, uğurlarının sonuna doğru artıq Nəsimi sanki öz həyatının təhlükəsizliyini bir kənara atmış, o hürufi ideyalarını bir tərəfə qoyaraq məşhur sufi şairi olan və özü üçün ideal bir şəxs hesab etdiyi Hüseyn Həllac ibn-Mənsuru (X əsr) tərənnüm etmişdir. Doğrudan da Mənsur Həllac Nəsimi üçün ən sevimli bir şəxs olmuş, şair onu ilahiləşdirərək öz məfkurəsi uğrunda ən ağır işgəncə ilə öldürülən bu şəxsin söylədiyi «Ənəlhəqq» («Haqq mənəm») ideyasını bütün yaradıcılığ boyu təbliğ etmişdir. Bununla yanaşı həyatını təhlükə altına qoyan şair sevimli idealını göylərə qaldırmaqla, «kor» cəladlarına gülməklə və onları alçaltmaqla, onun ölümü kimi bir ölümün Aşiqin əldə edə biləcəyi ən yüksək şərəf olduğunu bəyan etməklə kifayətlənmirdi... Bəlkə də belə cəsarətli addıma ruhani təbəqələr göz yuma bilərdilər, lakin, Nəsimi əmin idi ki, Işıqlı Gün gələcək, Allahın həqiqəti daha dərin bil-

mək imkanı verdiyi kəslər daha susmayacaq. Mənsur Həllacın uğrunda həlak olduğu, heç bir möminin söyləmədiyi və hətta dinləməyə belə cəsarəti çatmadığı, İslam dini-qanunları baxımından ən böyük küfr hesab olunan «Ənəlhəqq» - «Haqq mənəm» sirli və dəhşətli sözləri ilə dünyanı dolaşmış cəngəlcəklər.

Gibb türk təzkirəçilərindən Qastamonlu Lətifinin «Təzkirətüş-şüəra» və Alinin «Künhül-Əxbar» əsərlərinə əsasən Nəsiminin qardaşı və özü kimi mistik dərviş olan Şah Xəndanın əbəz yerə bu alovlu çilgünlüğü azaltmaq üçün yollar axtardığını, qardaşını öz inamlarının müqəddəs sehrinə hörmət etməyə və onları layiqsiz kütlə önündə deməkdən çəkinməyə çağırırdı: Gibb nümunə olaraq Şah Xəndanın Nəsiminin şəriət ehkamlarına qarşı yazılan şeirlərini oxuyarkən dediyi bir beyti göstərir:

Gəl bu sirri kimsəyə faş eyləmə
Xanü xasi aməyə aş eyləmə (65, 345)

Nəsimi isə şeirlərindən birində söylədiyi fikirlə ona belə cavab vermişdir:

Dəryayi-mühit cüşə gəldi,
Kövn ilə məkan xüruşə gəldi.
Sirri-əzəl oldu aşikarə,
Aşiq necə eyləsin müdarə. (65, 346)

Gibb Nəsiminin ölümü ilə bağlı heyərdə qalan bir şəxs kimi bu səhnəni belə təsvir edir: «Nəsimi öz ölümü ilə oynayırdı. Heç bir əski dövrdə ən müqəddəs dindar belə bu dərviş şair qədər şahid tacının

qalibi olmağı arzulamamışdı» (65, 346).

Bir ərəb üləmasının yazdıqlarına əsasən Nəsimi öz şeirlərinə görə küfr-kafirlikdə günahlandırılmış və tutularaq o zaman Misir məmlüklərinin əlində olan Hələb şəhərində diri-diri dərisi soyulmuşdu. İngilis şərqşünası Nəsiminin həyatı, edamı ilə bağlı Şərq qaynaqlarından doğru istifadə etmişdir. O, Alinin təzkirəsinə istinadən şairin ölümünü təfsilatı ilə belə təsvir edir:

«Edamın şahidləri arasında şairin ölümünə fətvə verən Hələbin bir müftisi də var idi. Müfti öz qurbanını günahlandıraraq bağırdı: Özü murdardır! Ölümü də murdardır! Onun qanından bircə damla kimin barmağına düşərsə, o barmaq da hökmən kəsilib atılmalıdır!» Elə bu anda Nəsiminin qanından bir damla sıçrayıb müftinin barmağına düşdü. Bütün bunları müşahidə edən yaşlı bir sufi dedi: «Müfti, indi sizin özünüzün fətvənizə əsasən barmağınız kəsilib atılmalıdır. O isə cavab verir ki, eh, mən bunu söz gəlişi demişdim».

Qan içində cəlladların əlində bunu gören Nəsimi bədahətən demişdir:

Zahidin bir barmağın kəssən dönər həqdən
qaçar,
Gör bu miskin aşıqı sərpa soyarlar ağrımaz»
(65, 347)

Gibb Katib Çələbiyə əsasən bu faciənin 820 (1417-8)-ci ildə baş verdiyini yazır. Lakin o, bu faciənin hürufi kitablarında «gözəl şəhidlik» kimi tərən-

nüm edildiyini söyləyə də, Nəsiminin məhz hürufizmlə bağlı edam edildiyini inandırıcı saymır, çünki Lətfi israrla Nəsiminin ölümünə məhz aşağıdakı şeirlərin səbəb olduğunu deyir:

Mənsur ənləhəqq söylədi, həqqdir söz
həqq söylədi,
Onun cəzası qəm deyil, biganədən bərdar
imış (65, 347).

Gibbə görə əgər bu belədirsə, onda şairin edamının səbəbi hürufi ideyalarına görə yox, o zaman çox məşhur olan Sufi ehkamlarını qanunsuz olaraq yayması və sufilərin «Ənləhəqq» ideyasını təbliğ etməsi olmuşdur.

Gibbə görə bu faktın qədim tarixçilərin fikri olması, onların əsərlərindən açıq duyulur. Həmin təzkirəçilərin hamısı, bir növ, mömin müsəlman idilər və əgər istəsələr də belə, Nəsimiyə öz heyranlıqlarını ifadə edə bilməzdilər. Digər tərəfdən isə, oxucu kütlələri daxil olmaqla onların əksəriyyəti müəyyən dərəcədə Sufi ideologiyası ilə artıq tanış idi və Gibbin dediyi kimi, onların ürəyində Nəsimiyə ruhani cəlladlarından daha çox yer var idi. Gibb yazır ki, təkcə Aşıq Çələbi öz əsərlərində Nəsimiyə olan münasibəti ilə bütünlüklə üləma tərəfdarı olduğunu təsdiq etmişdi. Mənbələrə əsasən Aşıq Çələbi ümumiyyətlə bütün mistiklərə rəğbəti yox idi. Məhz buna görə də, o, Mövləvi şairlərinin təzkirəçisi olan Əsrar Dədə tərəfindən dəfələrlə tənqid edilmişdi.

Təzkirəçilər Nəsiminin həyatı ilə bağlı fikir yürüt-

dükləri zaman ona müəyyən mənada bəraət qazandırmışlar. Onlar şairin ölümünü şeirlərlərinin əsl mənasının başa düşülməməsi ilə izah etməyə səy göstərmişlər. Gibbin qeyd etdiyi kimi, bütün bunlar mömin adamların Sufi şövqü qarşısında öz ruhaniliklərini tamamilə unutmalarına gözəl misaldır. Şərşünasın fikrincə Nəsimiyə rəğbət bəsləyən, onun ölümünə aid bəzi məqamlara heyrət və qibtə hissi ilə yanaşan təzkirəçilərin qeydləri ilə tanış olmaq maraqlıdır. Nəsimini «Eşq aləminin qorxmaz qalibi, Məhəbbət Kəbəsinin ən şərəfli qurbanı» kimi təsvir edən Lətfi şair haqqında yazmışdır ki, Nəsiminin hansı məqamda «Haqq mənəm» dediyindən və «Vəhdəti vücud»dan xəbəri olmayan adam onun vəziyyətini başa düşə bilməz. Lətfiyə əsasən, həyatının sonuna yaxın Nəsimi «Qurb-i-Feraiz» halında olmuşdur. Bu səbəbdən gizlədilməsi lazım olan Sirləri özündən asılı olmayaraq bəyan etmişdir. Şeyxlərin «Qurb-i-Feraiz» adlandırdıqları hal əsnasında, Aşiq özünü unudaraq Sevgilisi ilə bir tam təşkil edir. Bu halın ən gözəl nümunəsi dənizə düşən yağış damlası ola bilər. Damla dənizlə qovuşduqda əriyib yox olduğu kimi, bu hala düşən insan da özünü bütünlüklə unudur. Belə bir vəziyyət kənardan kafirlik kimi görünərsə də bu hala bələd olan adamlar üçün haqqa qovuşmaq – Vəhdəti vücud tamamilə təbii bir haldır. Nəsimiyə «zahirən bu kəlmə Müqəddəs Qanunda deyilənlərə ziddir» - deyə Hələbdə ölüm hökmü çıxaran ərəb imamları onun dediklərinin əsl mənasını anlaya bilməmişlər... Onlar sözün batininə yox zahi-

rinə fikir vermiş və Qanunun ardınca gedərək şairin dərisinin soyulmasına hökm vermişlər. Gibb gözəl fars üslubunda yazan Həsən Çələbinin də bu barədə olan fikrinin Lətfinin fikrinə oxşar olduğunu vurğulayır: «Özünü ələ alma və iradə azadlığı onun əlindən çıxmışdı. Nəsimi Qanuna görə gizlədilməsi lazım olan şeyləri hər yerdə bəyan edirdi. Bu səbəbdən Hələb şəhərində Qanun İmamlarının hökmü ilə o Eşq aləminin dərisi soyuldu və pak şəhidlik suyunda yuyuldu...» (65, 349).

Gibb yazır ki, Lətfi yazılarının birində Nəsiminin Fəzl-üllanın hürufi təriqətinə aid olması faktını inkar edərək, onun ancaq həflərinin xüsusiyyətləri ilə məşğul olan sirrli elmini gözəl bildiyini qeyd etmişdir. Lətfi eləcə də yazmışdır ki, bütün bunlar hansısa «Mənaqib-ü-Vasilin» adlı kitabda yazılmışdır. Gibb qeyddə göstərir ki, nə qədər cəhd etsə də, o, adı çəkilən kitabı tapa bilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Elias Gibbin özü Nəsiminin əsl hürufi və Fəzl-üllahın şagirdi olmasının şübhəsiz olmasına əmindir. Əgər Nəsiminin öz hürufi ruhunda yazılmış əsərlərinin bu faktı təsdiq etməsi kifayət deyilsə, onda Nəsiminin şagirdi olan Rəfiinin yazdıqları bunu bir daha təsdiq edə bilər. Rəfi qeyd etmişdir ki, onun Fəzl-üllah təlimi ilə tanış olmasında Nəsiminin böyük rolu olmuşdur. Eləcə də Hürufi kitablarında onun adı Nəsimi və ya Seyyid İmad kimi tez-tez çəkilir və haqqında məktəblərinin ən parlaq nümayəndələrindən biri kimi danışılır. Qiyas-Əd-din isə öz «Üstüvanamə» adlı əsərində Nəsimini dövrünün

yeddi «ən elmi, ən kamil, ən yetkin və ən ali dərvişlərdən biri kimi təsvir edir».

Elias Gibbə əsasən, Nəsiminin bizə çatan əsərləri iki «Divan»dan (biri Türk, digəri isə Fars) və bir neçə Ərəbcə yazılmış şeirlərindən ibarətdir. Türk dilində olan «Divan» həm həcmcə, həm də keyfiyyətcə digərlərindən üstündür. Divanda şairin qardaşına təxminən 50 misralıq məsnəvi formasında olan cavab, 300-ə yaxın qəzəl və 150 rübai və digər şeirlər toplanmışdır. Gibbə görə məhz Sufilik və hürufilik kimi iki təriqətin Nəsimi poeziyasında uyarlıq təşkil etməsi «Divanı» Türk ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutmasının əsas amillərindəndir. Gibbə görə Nəsimini başqa şairlərdən fərqləndirən yeganə fərq onun tez-tez Mənsura istinad etməsi və ilahi iddialarını inadkarlıqla müdafiə etməsindədir. Bu son cəhət şübhəsiz ki, bütün Sufi poeziyasının əsasını təşkil edir, lakin çox nadir hallarda bu cür cəsarət və açıq-aşkarlıqla bəyan edilir». Məhz bu baxımdan, Nəsimi yaradıcılığında olan hürufilik elementləri ona bu zəngin mövqeni bəxş etmişdir. Bütün varlığı ilə şair olan Nəsimi, hürufiliyin yalnız elə məqamlarını seçib təqdim etmişdir ki, onları poeziyaya çevirməyə təkcə Nəsimi kimi fəvqəladə istedad qadir ola bilərdi.

Məhz bu cəhət Nəsimi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Nəsiminin gözlərində onun sevgi hədəfi təkcə Allahı əks etdirən güzgü deyil, Allahın özüdür. Buna misal olaraq Gibbə aşağıdakı beyti göstərir və qeyd edir ki, bu hiss Nəsiminin bütün Divanına hopub.

Sənə kimdir deyən kim həqq deyilsən,
Səni həqq bilməyən həqqdən cüdadır. (65, 352).

Gibbə əsasən, mübahisə üçün başlıca mövzuya çevrilən bu sayaq mühakimələr bəlkə də bizə bəsit və qeyri-inandırıcı görünə bilər. Nəsimi mühitində şairin fəlsəfəsinə olduqca kəskin yanaşmaların səbəbini Elias Gibb Şərqi Qərbdən fərqli olması ilə izah edir: «...O, tez-tez müraciət etdiyi E.Brauna əsasən yazır ki, Şərq Qərb kimi deyildir, Şərqsünasın düzgün qeyd etdiyi kimi, Qərb üçün dinin əsasında İnam və ədalət durursa, Şərq üçün Elm və sirr əsasdır». Buna görə də din nə qədər mürəkkəb olsa o, Şərq düşüncəsi üçün bir o qədər cəzbedicidir. Nəsiminin öz ideyalarına özünün də sidq ürəklə inandığına heç bir şübhə yoxdur. Onun həyat və ölüm tarixçəsi bunu təsdiq etmək üçün əyani dəlildir. İngilis şərqsünasına görə Nəsiminin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı hətta, xəbərsiz olmuş olsaydıq və əlimizdə yalnız onun «Divanı» olsa idi, belə həmin Divana əsasən, onun necə ehtirasla, çılğınlıqla yazan böyük və əvəzsiz bir şair olduğuna heç bir şübhə yeri qalmazdı» (65, 356).

Nəsimi yaradıcılığına yüksək qiymət verən Gibb yazır ki, məhz belə bir ehtirasın Eşq ilə birləşməsi Nəsimini Qərb Türklərinin və dövrünün yeganə haqq şairinə çevirdi. Əbəs yerə Ali Nəsimini «Türk poeziyasına əzəmət, işıq bəxş edən ilk şair adlandırmamışdır»... Gibb yazır: «Məhz Nəsimi poeziyasında bizim tanıdığımız şairlərin heç birində olmayan böyük ilham təbi var. Əgər o şairlər başqa dildə öyrən-

diklərinin əsasında uğurlar qazanırdılarsa, Nəsimi isə qəlbindən doğan tələbə əsasən yazır, Eşq onun dilinə natiqlik verir, onun dili sələflərindən və müasirlərindən daha kamil, daha alidir. Və biz onun böyük şövqlə, ehtirasla yazdığı şeirlərini oxuyanda, bu şeirlər bizə demək olar ki, hürufi təliminin ecazkar xüsusiyyətlərini unutturur və hiss edirsən ki, bu ulu şair həqiqətən Allahı dərk etmiş, ona qovuşmuşdur» (65, 355).

Nəsimi poeziyasında hürufi təriqətinin formal izahı mövcud deyil. Onlar artıq bu barədə müəyyən biliyə malik oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əks təqdirdə, Gibbin söylədiyi kimi, onların başa düşülməsi çox mürəkkəb bir prosesə çevrilirdi (Elias Gibbin özü şeirlərini tədqiq edərkən belə çətinliklə qarşılaşdığını yazır. Heç bir şeirlərində Nəsimi nə özünə, nə də təriqət yoldaşlarına hürufi deyərək müraciət etməmişdir. Onlar hər hansı digər mistiklər kimi Aşiqdirlər. Yalnız bu təriqətin banisi olan Şeyx Fəzullah Nəsiminin adına Nəsiminin yaradıcılığında rast gəlmək olar ki, Ərəb dilində də «Allahın fəzli», fars dilində isə «Fazl-i Xuda» mənasını verir.

Poetik ifadə vasitələrinə gəlincə isə, Elias Gibb Nəsimi lirikasının ifadə tərzinə xüsusi qiymət verərək onu o dövrdə yazılmış şeirlərlərin ən gözəl nümunəsi adlandırmışdır. Şərqsunas Nəsimi əsərlərinin bir qisminin tarixini Tatar basqınından əvvəlki dövrlə əlaqələndirir. Belə ki, mənbələrdə göstərilirdi ki, Əmir Teymurun sayısız qurbanlarından olan Fəzlul-lah, Nəsiminin şeirlərini Qiyasəddinlə müzakirə

etmişdir. Digər şeirlərlərinin tarixi isə, müəlliminin edamı ilə öz edamı arasında olan vaxtla əlaqələndirilir. Lakin, əsərlərinin üslubunda qabarıq dəyişikliklər baş vermədiyindən, onları xronoloji ardıcılıqla düz-mək qeyri-mümkündür. Elias Gibb Nəsimi yaradıcılığının ilk dövrünün məhsulu olan şeirlərlərin alilik və kamillik cəhətdən şairin sonrakı şeirlərindən heç nə ilə fərqlənmədiyini xüsusi vurğulayaraq bunun səbəbini şairin gənc yaşlarından böyük müsafir olması və müqəddəsləri ziyarət etməsi faktı ilə izah edir. Gibbə görə məhz bu yolla Nəsimi, hələ heç Türk xalqları arasında geniş yayınlanmamışdan əvvəl poetik formalara bələd olmuş, onları dərinləndirən dərk etmişdir.

İngilis şərqşünası Nəsimi şöhrətinin ömrünün onun ən parlaq örnəyi olduğu təriqətin ömründən çox-çox uzun olduğunu qeyd edərək yazır: «Uzun illər ərzində, hətta indiyə kimi, Hürufiliklə bağlı heç bir məlumata malik olmayan həmyerliləri şairə övliyə və əzabkeş kimi baxmışlar. Onun əsrlər boyu şöhrətinin təsdiqi gözlənilməz qaynaqlardan gəlir.

Türkiyədə dini təriqətləri xarakterizə edən Avropa səyahətçilərindən Nikolas Nikoley və Pol Raykout Nəsimi dövründə dərvişlərin şairə böyük hörmət bəslədiklərindən söz açmışlar. 1551-ci ildə İstanbula səyahət edən N.Nikoley Türklər arasında dörd cür dini təriqətin olduğunu söyləyir. Bunlardan ikincisini «Qələndəriyyə» adlandırır. Qeyddə bu təriqətin Hacı Bəktəşi ilə müasir olan İspaniya müsəlmanı Qələndər Yusifi Əndəlisi olduğu göstərilir. Nikolasın yazdığına görə bu təriqətin üzvləri kiçik hücrələrdə yaşayırdılar.

Nəsimi də bu təriqətin üzvü olmuşdur» (65, 356) Nikolas Nəsimini bu dini təriqətin ən güclü övliyası saymış və göstərmişdir ki, o, Məhəmməd Peyğəmbərin qanunlarına qarşı çıxdığı üçün dini fanatizmin qurbanı olmuş, ilk şəhid kimi dərisi soyulmuşdur.

1661-ci idə II Çarlığın IV Məhəmmədin yanına göndərdiyi Pol Raykout «Osmanlı İmperiyasının tarixi» adlı əsərində «Türk dinində təriqətlər və bidətlər» bölməsində bunun geniş təsvirini vermişdir. Türkiyədə beş il yaşadığından sonra İngiltərəyə qayıdan Pol Raykout və eləcə də Nikolas Nikoleyin Nəsiminin «Qələndəriyyə» və «Bəktəşiyyə» təriqətləri ilə əlaqəsi fikri ilə İngilis şərqşünası Gibb razılaşmır və hər iki şəxsin məlumatını əsassız sayır. Lakin bütün bu yanlışlıqlara baxmayaraq əsər Nəsiminin şöhrətini yayan bir qaynaq kimi qiymətlidir.

Gibbə əsasən, adları çəkilən müəlliflərin əsərlərində Türk şairlərindən yalnız Nəsiminin adını çəkmələri faktını bir kənara qoysaq, maraqlı fakt odur ki, nə Nikolay, nə də Raykout kitablarında hürufi barədə bir şey yazmamışlar. Gibb bunun səbəbini onların bu təriqətlə bağlı heç bir şey eşitməmələri faktı ilə bağlayır». Məhz buna görə də müəlliflər Nəsimini gah bu, gah da digər məzhəblə bağlamışlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əvvəla hürufilik, on altıncı əsrin ikinci yarısında öz əhəmiyyətini itirmiş, zəifləmiş, ikincisi, Nəsiminin həmin təriqətlə olan əlaqəsi yaddaşlardan silinmiş, unudulmuşdur» (65, 356). Sonuncu fikir isə Nəsiminin həyatının sonlarında, Mənsur Həllac adı ilə

bağlı və daha kamil olan Sufizmə meyli hürufizmədən bir qədər uzaqlaşması haqqında fərziyəni təsdiq edir.

Nəsiminin «Divanı» İstanbulda 1298 (1881)-ci ildə Əxtər mətbəəsində çap edilmişdir. Elias Gibb yazır ki, onun əlyazmaları sırasına Nəsiminin «Divanı»nın əlyazması da daxildir və «Divanı»nın əlyazması dərc edilmiş variantdan bir qədər fərqlidir.

Məhəmməd Füzuli

Dünya ədəbiyyatını öz zəngin, poetik inciləri ilə daha da zənginləşdirən, yaşadığı dövrü bütün mürəkkəbliyi ilə, ziddiyyətləri ilə öz əsərlərində əks etdirən böyük şair Füzuli ilə bağlı Avropa şərqşünaslığında müəyyən məlumata rast gəlsək də, şair haqqında daha ətraflı və elmi bilgini İngilis şərqşünası E.C.Gibb verir. İstər Ç.Riyonun kataloqlarında, istərsə də E.Braun, Kassel, A.Bombaçı və başqalarının əsərlərində Füzuli ilə bağlı verilən məlumat şairin bütövlükdə yaradıcılığını tam əhatə etmir. Lakin Gibb çoxcildli «Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərinin III cildinin VI fəslində «Azərbaycan şairləri» bölməsində şairin yaşadığı dövr və ədəbi irsi ilə bağlı geniş, elmi məlumat verir. Onu da deyək ki, Gibb 1888-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan «Türkiyə» adlı əsərdə Füzulidən bəhs etmişdir. Əsərin «Osmanlı poeziyasının tarixi» bölməsində ingilis şərqşünası şeirimizin tarixindən danışarkən qeyd edir ki, «hələ XVI əsrə qədər cilalanmayan, məhdud çərçivə daxilində olan poeziya ancaq Sultan Süleymanın hakimiyyəti dövründə (1520-1556) inkişaf etmiş, poeziya tarixində yeni

mərhələ başlanmışdı» (82, 312). Əlbəttə ingilis aliminin uzun bir tarixi yol keçən poeziya ilə bağlı fikirlərində müəyyən yanlışlıqlar var. Çünki şərqşünasın özünün tədqiq etdiyi və haqqında ən gözəl sözlər deyərək yüksək qiymətləndirdiyi Qazi Bührhanəddin və Nəsimi şeirlərlərinin bütün Şərq ölkələrində tanınması məlumdur. Gibb bu əsərində Füzulini də «fars üslublu şair» adlandırmaqda düzgün mövqə tutmur, lakin onu da deyək ki, Gibb elə ilk tədqiqdən Füzuliyə vurğundur, şairin sənət dünyası onu heyran etmişdir.

«Türkiyə» əsərində Gibbin Füzuli ilə bağlı yanlış fikirləri onun sonrakı əsərlərində düzəldilir. Bunu da onunla izah etmək olar ki, görünür şərqşünas ilkin əsərlərdə Füzuli ilə bağlı geniş məlumatlara malik olmamışdır. Gibb Füzulini dövrünün ən məşhur şairi adlandırır, onun əsərlərinin bütün türkdilli xalqlar arasında sevilərək oxunduğunu qeyd edir, heç bir kəsi təqlid etmədiyini, heç kəsin getmədiyini yeni bir çıxış açdığını böyük sevgilə nəzərə çatdırır. «Türkiyə» adlı kitabda Gibb şairlə bağlı yığcam məlumat vermiş, onun Divanını, «Leyli və Məcnun» əsərini şairə şöhrət gətirən «ən gözəl əsər» adlandırmışdır. Şərqşünas yazır: «Şairin bunlardan savayı da bir neçə nəsr əsərləri var. Lakin onlar şairin poeziyası ilə müqayisədə güclü deyil» (82, 313). Əlbəttə Gibbin şairin yüksək bəşəri fikirləri, xalq həyatını bütün çalaları ilə əks etdirən nəsr əsərlərini zəif adlandırması doğru sayılmaz. Təsadüfi deyil ki, şairin feodal üsuli-idarəsinə, yaşadığı zəmanənin ictimai-siyasi quruluşuna

dərin nifrətinin təcəssümü olan və quruluşu kəskin satira atəşinə tutan «Şikayətnamə» əsəri «Azərbaycan dilində yaranan ictimai-satiranın ilk nümunəsi» adlandırılmışdır (5, 222). Bu əsər feodal üsuli-idarəsi haqqında, onun siyasi-dövlət quruluşu haqqında əsil ittihamnamədir. Gibb «Türkiyə» kitabında Füzulinin «Dustim, aləm səninçün gər olur düşmən mana» və «Ney kimi hərdəm ki, bəzmi vəslini yad eylərəm» misrası ilə başlayan iki qəzəlini bütövlükdə ingilis dilinə tərcümə etmişdir. İngilis şərqşünası Gibbin Füzuli ilə bağlı başqa bir tədqiqatı 1901-ci ildə «Nyu-Yorkda çap olunan «Dünyanın böyük klassikləri» adlı əsərdədir. Bu əsərdə Gibb Füzuliyə ayrıca bir yer ayırmış, şairin bir neçə qəzəlini «Leyli və Məcnun» poeməsindən müəyyən parçaları – «Məcnunun Nofələ müraciəti» və «Zeydin yuxusu» hissələrini, bir müsəddəs və bir müxəmməsi ingilis dilinə çevirmişdir. Gibb bu tərcümələri «Azərbaycan poeziyasının ən yüksək zirvəsində duran şeirlər nümunələri» adlandırmışdır.

Füzuli ilə bağlı daha geniş, ətraflı məlumata Gibbin çoxcildli «Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərində rast gəlirik. Şərqşünas «Osmanlı poeziyasının tarixi» adlı çoxcildli əsərinin I cildində bu əsərin yazılma səbəblərindən bəhs edərkən qeyd etmişdi ki, «Hələ bu günədək nə türk dilində və nə də başqa bir əcnəbi dildə ədəbiyyatın bütün sahələri haqqında geniş və tam təsəvvür yaradan elə bir ciddi və qiymətli əsər yoxdur. Əldə olan əsərlər ancaq Osmanlı poeziyasına aid olmuşdur» (65, V) Gibb ayrı-ayrı

şairlərlə bağlı monoqrafiya və məqalələrin yazıldığı və çap edildiyini xatırlatsa da, onların bütün tələbləri ödəmədiyini nəzərə çatdırmaqla yanaşı alman şərqşünası Hammer Purqştanın «Osmanlı şeirlər sənətinin tarixi» əsərini yüksək qiymətləndirir. O, bu əsərini yazmaqla alman şərqşünası ilə heç bir rəqabət aparmadığını, ancaq onun bu nəcib işini davam etdirərək mükəmməl bir əsər yaratmaq istəyində olduğunu söyləyir. Gibb yazır: «XIX əsrin sonlarına yaxın ayrı-ayrı şairlərin həyat və yaradıcılığına dair bir çox dəyərli monoqrafiyalar nəşr olunmağa başladı. Eyni zamanda qəzet və jurnal səhifələrində türk ədəbiyyatı ilə bağlı səthi məlumat xarakterli məqalələr də dərc olunurdu. Bunlar böyük maraq doğursa da, ümum kütlənin tələbini ödəmirdi. Yeganə əsər Hammer Purqştanın əsəri idi. Lakin bu əsər də tələbləri ödəmirdi, çünki 2200 şairdən bəhs edən bu əsər bir növ osmanlı şairlərinin adlarından ibarət lüğəti xatırladırdı» (65, V).

Gibb Hammerin əsərini təzkirələrin xronoloji üsulla düzölmüş tərcüməsi adlandırır. Bununla yanaşı Gibb Hammerin «Osmanlı şeir sənəti tarixi» əsərini Osmanlı poeziyası ilə maraqlanan hər bir şəxs üçün qiymətli qaynaq sayır. O, yazır: «Məqsədim Hammer Purqştalın əsərində aşkar görünən nöqsanları aradan qaldırmaq, Osmanlı poeziyasının keçdiyi yolların ümumi mənzərəsini vermək və sələfinin gördüyü işi tamamlamaqdır» (65, V) Gibbin fikrincə o, başladığı bu nəcib işi bacardığı qədər yerinə yetirmiş, ingilis oxucularına onların qavraya birləcəyi bir şəkildə

Osmanlı poeziyası ilə bağlı məlumat vermişdir, çünki alimin fikrincə ingilis oxucularının ərəb və fars ədəbiyyatı haqqında müəyyən məlumatları olsa da, türk ədəbiyyatı haqqında demək olar ki, təsəvvürləri yox dərəcəsi idi. Bu da ingilis oxucularına belə bir yanlış fikir yaradırdı ki, Türklərin ədəbiyyatı yoxdur. İngilis şərqşünasının ümidi və cəhdi məhz belə bir cahilliyi aradan qaldırmağa yönəlmişdi.

Gibb qeyd edir ki, əsərimdə ən xırda məqamları belə geniş açıqlamağa çalışmışam, əlbəttə ilk baxışdan bu kimi şeylər çox sadə və bəsit görünsə də, öz əsərimi təkcə ziyalı və alimlər üçün yazsaydım, təbii ki, hər xırda şeyi açıqlamağa lüzum qalmazdı (65, VII). Şərqşünas bu yeni əsərində Füzuli ədəbi irsini tam mənasıyla araşdırmağa cəhd etmiş, şairin həyatı, zəngin yaradıcılığı, müxtəlif təzkirəçilərin şairlə bağlı məlumatlarını üzə çıxarmış və obrazlı tərzdə onu belə təsvir etmişdir: «Səmanın Qərb hissəsində ay ətrafa solğun işıq saçdığı zaman, biz dan yeri söküləndə Şərqdən çıxan Günəşin dünyanı nura boyadığının şahidi oluruq. Türk poeziyasının əzəmətliliyi dövrü məhz bu yolla başladı» (67, 70).

Gibb türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük, qüdrətli şair olmadığını söyləyərək yazır ki, fars ruhlu şairlərin ən tanınmışı Baqi ətrafa işıq saçaraq batmaqda olan Aya bənzəyirsə, dahiliyinin orijinalıq üstünlüyü ilə məşhur olan Bağdadlı Füzuli öz nuru ilə alovlanan Şərq günəşinin ən gözəl təmsilçisi ola bilər (67, 70) Gibb şairin ədəbi irsini tədqiq etməzdən qabaq onun mənşəyi və doğum yeri ilə bağlı

məsələlərə də aydınlıq gətirməyə çalışır və bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mülahizələr olduğunu söyləyir.

Gibb öz tədqiqatında əsasən Qastamonlu Lətifi, Aşiq Çələbi, Əhdi Bağdadi və Qınalızadə kimi təzki-rəçilərə istinad edir. Lətifi şairi «dövrünün ən məşhur şairlərindən biri» kimi xarakterizə etmiş və onun özünə məxsus üslubu olduğunu qeyd edərək şairin «Xəmsə»si olduğu haqqında da eşitdiyini yazmışdır. Aşiq Çələbinin öz təzki-rəsində verdiyi məlumata əsasən Gibb yazır ki, «şairlərin ustadı və ən əzəmət-lisi» olan Füzuli Osmanlılar Bağdadi işğal etdiyi zaman Qədri Əfəndiyə bir neçə qəsidə ithaf etmiş və onların vasitəsilə öz qəsidələrini Sultan Süleymana bağışlamışdır. Sultan Süleyman öz xəzinəsindən şairə xüsusi məvacib ayırmışdır. Gibbin yazdığına görə bioqraf şairin bu məvacibi alması barədə dəqiq mə-lumat verməmişdir. Lakin yazılı məlumatlara əsasən demək olar ki, şair dəfələrlə Bağdad ovqaf idarələrini nə müraciət etsə də, ona təyin olunan bu təqaüdü ala bilməmişdir.

Füzulinin müasiri və mənşəcə Bağdadlı sayılan Əhdi Bağdadi 971 (1564)-ci ildə yazdığı «Gülşənüş-şüəra» əsərində şairlə bağlı daha geniş məlumat ver-məyə çalışmışdır. Onun fikrincə şair dövrünün bütün elmlərindən xəbərdar olmuş, yüksək təhsil alaraq riyaziyyat və astronomiya elmlərini dərinlən bilməmiş, eyni zamanda xoşxasiyyətli, gözəl həmsöhbət olması ilə seçilmişdir. Şair türk, fars və ərəb dillərində eyni ahəng və gözəlliklə əsərlər yaratmışdır. Şərqşünas yazır: «Onun türkcə şeirlərini bütün Rum tənqid-

çiləri yüksək qiymətləndirmiş, farsca Divanı bütün dünya şairlərini heyran etmiş və şeirlərləri, xüsusilə türkcə yazdıqları bütün moğolların dilində əzbər olmuşdur. Ərəb dilində olan şeirlərləri gözəlliyinə və zənginliyinə görə ərəblər arasında məşhur olmuşdur» (67, 72). Əhdi Bağdadi təzki-rəsində Füzulinin Fəzli adlı bir oğlu olduğunu, onun da üç dildə bacarıqla şeirlər yazdığını söyləmişdir. İngilis şərqşünası bu məlumatla bağlı başqa qaynaqlarda rast gəlmədiyini qeyd edir və Əhdi Bağdadiyə əsasən Fəzlinin şeir aləmində dərin iz qoymadığını və demək olar ki, unudulduğunu da nəzərə çatdırır. Gibb Füzulinin ölüm tarixinə çox qayğı ilə yanaşır. O, Əhdi Bağda-diyə istinadən şairin 963 (1555-6)-cü ildə taun xəstə-liyindən vəfat etdiyini bildirir. Şərqşünas yazır: «Əgər həmin tarix əsas götürülsə, Füzulinin vəfatı Əhdi-nin Bağdadda olmaması dövrünə düşür. Belə ki, «Gülşənüş-şüəra» əsərinin müəllifi 960 (1552)-ci ildə Bağdaddan çıxmış, yalnız 971 (1563)-ci ildə yenidən Bağdada qayıtmışdır» (67,73). Gibb şairin vəfatı ilə bağlı Əhdidən iyirmi il sonra yazan Həsən Çələbi Qınalızadənin də fikrini xatırladır. Qınalızadə şairin 970 (1562-3)-ci ildə vəfat etdiyini söyləmiş və demək olar ki, bu tarix də şairin ölüm tarixi hesab edilmişdir. Lakin ingilis şərqşünası Qınalızadənin bu fikrinə öz etirazını bildirmişdir: «Bu tarixi düzgün saymaq ol-maz, çünki inanmaq çətindir ki, 971 (1563)-ci ildə Bağdad şairlərinin bioqrafiyasını yazan Əhdi səhvən məşhur olan şairin ölüm tarixini birdən-birə yeddi il fərqli göstərməkdə kobud səhvə yol versin. (67, 73)

Gibb Qınalızadənin bu məlumatını əsassız sayır və bir çox müəlliflərdən fərqli olaraq Əhdi Bağdadinin verdiyi ölüm tarixinin düzgün olduğunu söyləyir.

Gibb Füzulinin türk və fars şairlərindən bir sənətkar kimi fərqlənməsinə, onun şərq poeziyasında heç kəsə nəsib olmayan yüksəkliyə qalxmasına diqqəti cəlb edərək yazır: «İlhamını qəlbindən alan Füzuli öz dühasının işığı ilə yeni bir cığır açmış, heç kəsi təqlid etməmişdir» (67, 76). Şərqşünas Füzuli əsərlərinin Türk-fars sərhədləri boyunca uzanan Azərbaycan adlanan ölkəsinin yerli dialektində – Türk dilinin Azərbaycan dialektində yazıldığını qeyd edir: «Azərbaycan dialekti İstanbulun Osmanlı və Mərkəzi Asiyanın cığatay dilləri arasında duran bir dialektidir. Lakin birinciyə daha çox yaxındır. Nəvai dövrünü bilən hər bir kəs şairin əsərini oxuyub başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi halda, Füzulinin yazdığı hər hansı bir şeyi oxuyarkən çətinlik çəkməz» (67, 75). Əlbəttə Gibb uzun bir tarixi dövrə malik olan Azərbaycan dilini dialekt saymaqda bir qədər yanlışlığa yol verir. Gibb həmçinin şairin öz Divanının müqəddiməsində yazdığı sözləri xatırladır: «Əgər şeirlərin tərkibində, yaxud məzmununda bəzi xətalər, şeirlər istilahına yabançı cəhətlər görsələr, onları bağışlasınlar» (15, 23).

İngilis alimi Füzuli sənəti ilə bağlı orta əsr təzki-rəçilərinin verdiyi yüksək qiyməti, dedikləri gözəl fikirləri də nəzərə çatdırmağı özünə borc bilir: «Lətif şairi «qəlb ovsunlayan» əsərlərin müəllifi adlandırmış, Əhdi özünəməxsus, əsərləri ilə yenii bir məktəb yaratmış Füzuliyə heyran olmuşdur. Qınalızadə şairin

ana dilinin şirinliyini Sənsəbil (Sənsəbil – cənnətdə çay adı) suyuna, zəngin poeziyasını parlaq günəş şüasına, dünyanın qibtəediləcək gülüstanına, mavi səmanın göy qurşağına bənzətməmişdir» (67, 76).

Lakin bütün bunlarla bərabər Gibbə görə Füzuli dövrünün müasirləri olan bəzi tənqidçilərin sözlərinə əsasən, onlar Füzuli yaradıcılığını öyrənərkən onlara qərribə gələn bir yeniliklə qarşılaşdıqlarını iddia etmişlər. Elias Gibb obrazlı şəkildə bunu belə təsvir edir: Tamamilə aydındır ki, tənqidçilər Füzulinin gətirdiyi yeniliyi dərk etsələr də, onun dahiliyini qiymətləndirməkdə aciz qalmış və ya onun misralarında türk şairləri tərəfindən söylənilən nəğmələrin ən şirin sözlər olduğunu görə bilməmişlər. Onlar Füzulini necə qiymətləndirə bilərdilər? Onun tutduğu yol onların yoluna bənzəmirdi. Onun dünyası da onların dünyasından tamamilə fərqli idi. Axı onların sevgili qarşısında özünü və hər şeyi unutmuş olan, ehtirasla alovlanan məhəbbət ilə sevnənlə nə əlaqəsi ola bilərdi?. Axı onlar üçün zərif, həssas, qəlb sadə dili, ürəyin dolu olduğundan dodaqlardan axan sözlər nə idi? Onları bu şeylərdən heç biri maraqlandırmırdı. Onlar öz doğma türk xalqının lirik nəğmələrindən və nifrətlə üz çevirərək bilə-bilə qapılarını həqiqət və təbii hissələrin üzünə bağlamışlar. Əgər onlar bu ürək yandıran nəğmələrə nəzər yetirsəydilər, bütün İran şairlərinin diqtə etməkdə gücsüz olduqları sadəlik, zəiflik və insanlıq dərslərini öyrənmiş olardılar. Şair farsların tutuquşusu olmalı idi və başında Hafiz və ya Camidən əx edilənlərdən başqa bir ideya saxlama-

malı idi. Və yaxud da hər mısrası «Mənasını yalnız şairin özü bildiyi tapmaca şəklində yazılmalı idi» (67, 78).

Doğrudan da, o dövrün Türk ədəbiyyatına nəzər salsaq, Gibbin tamamilə doğru müşahidə etdiyi kimi, qəlpik və sünilik xarakteri daşdığıının şahidi olarıq. Şeyirlərində həyatilik və reallığın deyil, mənada Platonik və dildə qəlizlik prinsiplərinə cavab verən əsərlərin ən yüksək ədəbi zirvələri fəth etdiyini görürük. Məhz buna görə də türklərin ən böyük fars üslublu şairi olan Baqi «Şairlər Şahı» adına layiq görülmüşdür. Qəzəllərinin çoxunda Baqinin bütün Divanında olandan daha çox poeziya duyulan Füzuli» isə ümumi sözlərlə xatırlanmışdır.

Gibbə görə Füzuli sənətinin əsl dəyərini onun müasirləri deyil, sonrakı nəsillər daha düzgün başa düşmüş, qeyri-adi istedadla malik olan şairin dahiliyini yüksək qiymətləndirmiş və onun Türk ədəbiyyatı tarixində tutduğu məxsusi yerini təsdiq etmişlər. Elias Gibb Füzulinin dahiliyini özünə məxsus bir məhəbbətlə belə izah edir: Zərif, lakin eyni zamanda, ehtiraslı hiss onun yaradıcılığına hopmuşdur və bu hiss bizi hər an məftun edir. ...Heç bir Türk şairi onun qədər gözəl qəzəl yazmamışdır; Baqinin qəzəlləri daha çox klassik xarakter daşıyır, Nədimin yazdıqları çox zəifdir, lakin heç biri qoca Bağdadlı Füzuli qəzəlləri ilə müqayisə oluna bilməz» (67, 78).

Gibb Füzuli sənətinin sirrini tam mənası ilə dərk etməyə, onun ecazkar əzəmətinə bələd olmağa çalışırdı. O, Füzuli poeziyasına heyrandır. Şərqsünas

yazır: «Füzuli yeganə şairdir. Heç kəs onu bir kəsi təqlid etməkdə günahlandıra bilməz, çünki o, özü bütün dünyada bunun rüsvayçı bir iş olduğunu çox mətinliklə bəyan etmişdi.

Lətifi və Qınalızadənin onunla Nəvai arasında olan oxşarlıqlar daha çox dialektlər arasında olan süni oxşarlıqlardan savayı bir şey deyildi, eləcə də Əhdinin onunla Səlmən arasında apardığı müqayisə ənənədən gələn bir üslubdan başqa bir şey deyildi. Füzuli öz ilhamını, istər türk olsun, istərsə də fars, heç bir şairin yazmış olduğundan deyil öz qəlbindən tapmışdı. Öz dahiliyinin nuru ilə istiqamətlənən şair özü üçün yeni bir cığır açmışdır. Elə bir cığır ki, onunla heç bir sələf addımlamamış və onun ardıcıllarından heç biri belə bir sələf olmamışdır. Füzuli bütün Türk ədəbiyyatında «Qəlb şairi olaraq tək qalmaqdadır» (67, 79).

Lakin bütün bunlarla yanaşı, Elias Gibbə görə, Füzuli zamanının ruhundan tamamilə xilas ola bilməmişdir. Gibbə əsasən Füzulinin «poeziya elmini» dərinədən mənimsəməsi onun bir çox əsərlərində özünü biruzə vermişdir. Görünür, qüdrətli şair Fars dilli ədəbiyyatın xüsusiyyətləri ilə tanış olarkən, bu məqamların poeziyada işlədilməsinin o zamankı şeyirlərin ali səviyyəsinə varmaq üçün ən vacib vasitə olduğunu duymuş və öz yaradıcılığında onlardan istifadə etmişdir. Gibbin qeyd etdiyi kimi, Füzulinin misilsizliyi ondadır ki, bu cür xırdalıqlara baxmayaraq onun poeziyası poeziya olaraq qalmaqdadır. Və məhz bu cəhətdən Füzuli öz müasirlərinin hamısından kəskin

şəkildə fərqli bir mövqedə dayanır. İstər nəsr və istərsə də nəzm əsərlərində xarakterik olan və qeyri-adi fantaziya və bəlağətli sözlərlə ifadə tərzini tələb olunan bir dövrdə yaşayan şair və nasirlərdən yalnız Füzuli kimi dahi bir ustad qalibin çələngi qazana bilərdi.

Gibbin qeyd etdiyi kimi Füzuli yaradıcılığında arasına dövrün ənənəvi çalarları duyulsa da, şairin əsərlərinin çoxunda ancaq qəlbini səsi eşidilməkdədir.

Şərqsünas Füzuli poeziyasında şairin böyük qəlbini döyüntülərini eşidir, onun mütəfəkkir simasını aydın təsəvvür etməyə çalışır. Gibbə görə Füzuli dahiliyi həddən ziyadə subyektivdir və o, bu subyektivliyi dövrün nişanəsi kimi bu və ya digər dərəcədə bütün klassik şairlərə xas bir xüsusiyyət kimi qeyd edir, lakin onun fikrincə Füzulidə bu keyfiyyət özünün ən parlaq və ali ifadəsini tapmışdır. Belə ki, kədərli, həzin hissələrin ifadəsi olan misraları oxuyarkən qüssənin nə olduğunu bilən bir kəsin harada isə, lap yaxında olması hissindən xilas ola bilmirik. Gibbə görə Füzuli Divanı mistik qəsidələrlə dolu olan xəyali deyil, onun çox məharətlə yazdığı qəzəlləri onu sadəcə nəğmələr şairi kimi deyil, daima insanı fikirləşməyə vadar edən mütəfəkkir şair kimi səgiyyələndirir. Lakin bütün bunlarla yanaşı Gibb Füzulinin dünyagörüşünü qədim Şərq həyatının ruhu adlandırdığı mistik fəlsəfi cərəyanı ilə əlaqələndirir. Və əlbəttə şərqsünasın o dövr üçün səciyyəvi olan mistik fəlsəfi fikrin əlamətlərini bütövlükdə Füzulinin fəlsəfi dünyagörüşünə aid etməsini düzgün saymaq olmaz.

Gibb haqlı olaraq Füzuli yaradıcılığının XIX və XX əsr türk tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini söyləyir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün Əbu Ziya Tofiqin əsərinin müqəddiməsinə müraciət edir. Əbu Ziya Tofiq Füzuli divanındakı, qəzəllərin kəsb etdiyi qüdrətin dəyişilməz qaldığını xüsusilə «Leyli və Məcnun» poeməsindən misallar gətirərək bu mövzuda yazılan əsərlərin heç birisinin Füzuli əsəri ilə müqayisə edilə bilməyəcəyini söyləmişdir.

Elyas Gibbə görə Namiq Kamal əsil türk poeziyasının Füzuli yaradıcılığı ilə başladığını söyləyir. Əbdül Həlim Məməduh bəy Osmanlı ədəbiyyatı haqqında yazarkən özündən əvvəlki bütün şairləri unudub əsərinə Füzuli ilə başlamışdır. Mahmud Əkrəm Rezaizadə öz traktatında Füzulini birinci şair adlandırmışdır. Professor Naci isə Füzulini Türklərin «ən məşhur məhəbbət şairi» kimi qiymətləndirmişdir. İngilis şərqsünası Füzulinin əsərləri içərisində üstünlüyü «Leyli və Məcnun» əsərinə verir və şair dühasının ən qabarıq şəkildə məhz bu əsərdə duyulduğunu söyləyir. Divanın müqəddiməsinə əsaslanan Gibb Ç. Riyoya əsaslanaraq Divanın toplanması haqqında məlum rəvayəti nəql edir.

Məlumdur ki, Füzulinin Divanı Sultan Süleymanı, Osmanlı məmurlarını, xüsusən Bağdad hakimlərini mədh edən qəsidələrlə açılır. Gibb mədh xarakterli qəsidələri Füzuli dühası üçün o qədər də səciyyəvi olmayan, o qədər də gözəllik tərənnüm etməyən şeirlər hesab etsə də, bir fakt olaraq o, bu qəsidələri bir çox müasirlərinin yazdıqlarından qat-qat

üstün olduğunu vurğulayır. Şərqsünas eyni zamanda şairin müəyyən qəsidələrinin Divanın bəzi nəşrlərinə düşmədiyini də söyləyir: «Bununla az da olsa Divanın qiymətini azaldır, tamlığına xələl gətirir, lakin buna baxmayaraq Füzuli Divanı yalnız eşqdən, eşqin ruhundan, daha çox əzabından yaranması onun bütün səhifələrindən duyulur» (67, 84).

Gibb Füzuli Divanından aldığı dərin təəssüratı ifadə edərək yazır ki, heyranlıq himni olan Füzuli eşqi o qədər zərif və fəvqəladədir ki, bəzən onun sevgi hədəfinin real həyatda mövcudluğu şübhə doğurur. Sevgili çox az hallarda bizə insan övladı kimi təqdim olunur; biz yalnız nurdan paltar geymiş müqəddəs bir varlığı duya bilirik. Şairin sevdiyinin həqiqətən də obyektiv varlıq və ya şairin rəyası, bəlkə də onun sevgi idealının təcəssümü olduğunu heç kəs müəyyən etmək gücündə deyildir. Gibbin mülahizələrinə əsasən şair nə zamansa ürəyində qənirsizlik simvolu kimi qalan gözələ məhəbbət bəsləmişdir. Lakin səbəbindən asılı olmayaraq Füzuli eşqi paklıq təcəssümüdür – hər cür ləkədən uzaq, göylərdəki mələklərin biri-birinə bəsləmək iqtidarında olduqları bir eşq.

Elias Gibb Füzulini «dövrünün güzgüsü» adlandırmış, şairin Divanını Şərq poeziyası sevrələrinə əsil mənəvi zövq verən bir mənbə olduğunu söyləmişdir. Qeyd etmişdir ki, istifadə etdiyi Füzuli Divanı 1254 (1838)-cü ildə Bulaq nəşriyyatında nəşr olunmuş, «Mənzumeyi-Füzuli» başlığı altında «Leyli və Məcnun» əsəri 1264 (1847-8)-cü ildə türkcə, bütöv külliyyatı isə 1291 (1874)-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur.

İngilis şərqsünası Füzulinin son dərəcə incə zövqə malik olduğunu və dövrünün ruhundan daha yüksək zirvələrin fəvqündə dayandığını qeyd edir. Yazır ki, Füzulinin heç bir əsərində o dövrdə istər fars və istərsə də türk şairləri arasında dəbdə olan və işlənən qeyri-təbii və yersiz ifadə və ibarələr yoxdur. Doğrudan da Füzulinin ən nəzəri cəlb edən, diqqəti çəkən «Ey hərİR içrə tənin mütləq bülür içrə güləb» müxəmməsində Əhməd Paşa və Aşıq Çələbini heyratə salan «Kafir qızı» ifadəsi belə şairin sevgiliyə səmimi qəlblə ünvanladığı bir müraciətdir. Bu müxəmməsdə işlədilən «kafir qızı» ifadəsi Gibbə görə nə yəhudi, nə də xristian deyil, sadəcə olaraq aşıqanə eşqi ilə zülm edən bir sevgilidir.

Füzuli poeziyasını vurğunluqla təhlil edən Gibb hər şeydən əvvəl bu poeziyanın seyrinə düşmüş bir Avropalı oxucu kimi yazır ki, «Şərq ədəbiyyatından az-çox xəbəri olan» və Füzuli lirikasından iki-üç misra oxuyan hər bir kəs bir çox şərlərinin yorucu misralarında olmayan, neydə həzin bir musiqi sadasını xatırlayan əsil zövq xəzinəsi tapmış olar. Füzulinin elə bir qəzəli olmaz ki, orada ürəyin ən incə tellərini oxşayan bir misra olmasın.

Füzulinin ən məşhur əsəri olan «Leyli və Məcnun»la bağlı Gibbin fikirləri maraqlıdır. Əvvəla onu deyək ki, bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən R.Qaibova, S.Məmmədova Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının ömrünün axırlarında, 1556-cı ildə yazıldığını iddia edən bəzi Avropa şərqsünaslarının fikrini Gibbin də təkrar etdiyini qeyd etmişlər. Hal-

buki Gibb Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərini həyatının son dövrlərində yazıldığını söyləsə də, bu tarixin doğruluğuna şübhə ilə yanaşır. O, qeyddə Britaniya muzeyində bu poemanın əlyazmasında mətnin natamam olmasını və tarix yazılmış səhifəsinin olmamasını nəzərə çatdıraraq yazır: «Çətinlik ondadır ki, ən əsas fakt olaraq 953 (1546-7)-cü ildə təzkirəsini bitirən Lətifi bu poemadan nümunələr vermişdir (67, 86).

Sonrakı ciddi axtarışlar da ingilis aliminin məntiqi elmi mülahizələrini təsdiq etdi. Artıq elm aləmində bu əsərin 943 (1536)-cü ildə yazılması məlumdur (2, 201).

Orta əsr sənətkarları ənənəvi bir hal olaraq əsərlərini Allahın, Məhəmməd peyğəmbərin və dövrün hökmdarının mədhi ilə başlayırdılar. Füzuli də bu ənənəni pozmamışdır. Gibb Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin yazılma səbəbinin izahından sonra bu mövzuda yazan onlarca şairin adını çəkir. Gibb haqlı olaraq «Leyli və Məcnun» poemasının əvvəlində türk dilində bu mövzuda əsərin olmaması fikrini tamamilə səhv sayır. Onun fikrincə Füzuli Sultan Səlim dövründə az tanınan Behiştî və Xəyalinin yazdıqlarından, eləcə də «Yusif və Züleyxa» əsəri ilə bütün başqa əsərlərini kölgədə qoyan Həmdinin də əsərindən xəbərsiz ola bilərdi. Lakin Gibbə görə Füzuli Nəvainin cığatay-türk dilində ondan altmış il əvvəl yazdığı əsəri ilə tanış olmaya bilməzdi. İngilis şərqşünası «Leyli və Məcnun» əsərini təhlil edərkən göstərir ki, başqa məşhur şairlər bu mövzuda yazsalar

da, Füzuli öz dühasının qüdrəti ilə bu əsəri özününkü etmiş və türk dilində bu səviyyədə əsər yazılmamışdır. Gibb Füzuli əsəri ilə ancaq Şeyx Qalibin «Hüsn və Eşq» əsərinin müqayisə oluna biləcəyi fikrini söyləyir.

O, Türk ədəbiyyatının sonuncu romantik məsnəvisi hesab etdiyi «Hüsn və Eşq» əsərinin güclü və orijinal olduğunu söyləsə də, böyük ehtirarla, gərginliklə yazılan «Leyli və Məcnun» əsəri ilə heç cürə müqayisə edilə bilməyəcəyini əzmlə vurğulayır (67, 88).

Şərqşünas Füzuli «Leyli və Məcnun» əsərinin eynilə Nizaminin eyni adlı əsəri vəznində yazıldığını söyləyir. Maraqlıdır ki, Türk təzkirəçilərindən Lətifi və Qınalızadə Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin Nizaminin «Xəmsə»sinə cavab olaraq yazdığı «Xəmsə»sinə aid edirlər. Mahmud Əkrəm Rezaizadəyə əsasən Gibb haqlı olaraq bu fikri əsasız sayaraq yazır: «O dövrdə Füzuli «Xəmsə» yaratmış olsaydı, onun müasiri olan Əhdi Bağdadi «Leyli və Məcnun»-dan danışarkən «Xəmsə» ilə də bağlı bir söz deyərdi.

Elyas Gibb Füzulinin digər poetik əsərlərindən olan «Səqinamə» və «Bəngü-Badə»dən bəhs edir. Hər ikisinin qısa məsnəvi olduğunu göstərir və etiraf edir ki, «Səqinamə» fars dilində olduğundan onun tədqiqatından kənar qalmışdır. Türk dilində yazılmış «Bəngü-Badə» əsərini şairin ilk əsərlərdən hesab edən Gibb onun Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olduğunu, bir çox əlyazmalara Şah İsmayılın adı çəkilən misraların pozulma səbəbini Osmanlı təzkirəçilərinin münasibəti ilə bağlayır.

Gibbə görə təzkirəçilər öz şairləri hesab etdikləri Füzulinin Sultan Səlimə qarşı çıxan bir hökmdara əsər ithaf etməsini istəmədiklərindən Şah İsmayılın adını pozmuşlar. O, əsərin yazılma tarixini Səfəvilərin 907 (1501-2)-ci ildə Bağdadı aldıkları ildə Şah İsmayılın oğlu Təhmasibin atasını əvəz etdiyi 930 (1523)-cu il arasında olduğunu təxmin edir. Gibb tədqiqatında Füzulinin tam külliyyatına daxil olan «Bəngü-Badə»dən bir bənd nümunə vermişdir. Əsərin məzmununu verən Gibb göstərir ki, şair tamamilə yeni mövzuya həsr etdiyi bu əsərində tiryəkin və şərəbin insana zərərini və onların öz dövründə geniş yayılmasına işarələr etmişdir. Gibb haqlı olaraq bu əsərdə göstərilən tiryək və şərəbin timsalında iki hökmdar arasında gedən çəkişmələri şairin sənətkarlıqla nəzərə çatdırdığını qeyd edir. Eyni zamanda Gibbə görə «Bəngü-Badə» Füzuli üslubundan kənar, o qədər də yüksək poetik qiyməti olmayan bir əsərdir. Lakin bununla bərabər Gibb bu əsəri dövrün ictimai həyatını real təcəssüm edən bir əsər kimi qiymətləndirir.

İngilis Şərqsünası Füzulinin «Nəsrimizdə birinci böyük tarixi povest» (31, 162) sayılan «Hədiqətüs-Süəda» əsəri ilə bağlı qısa məlumat verir. Riyonun fikrini təsdiqləyən Gibb haqlı olaraq göstərir ki, «Hədiqətüs-süəda» əsəri nasir Hüseyn Vaizin «Rövzətüş-şühəda» əsərindən tərcümə olursa da, şair digər qaynaqlardan topladığı məlumatlarla onu zənginləşdirmişdir. İki bəndi ingilis dilinə çevirən Gibb əsərin qısa məzmununu verir və bu əsərin Peyğəmbərin nəvəsi imam Hüseynin Kərbalı düzündə öz

əsabələri ilə Yezidə qarşı apardığı döyüşə həsr olunduğu və son dərəcə gözəl bir əsər olduğunu vurğulayır.

Gibb eləcə də XVI əsr patriarxal-feodal quruluşunu məharətlə ifşa edən «Şikayətnamə» əsəri haqqında da qısa məlumat verir. O, Nişançı Paşaya müraciətlə yazılmış bu əsəri «türk nəsrinin ən gözəl nümunəsi» (67,91) adlandırır.

Böyük şair Füzuli ədəbi irsi haqqında digər qaynaqlarda da məlumat verilsə də, bu məlumatlar qısa və ötəri olmaqla yanaşı ara-sıra qusurlardan da xali deyildir. Misal üçün Nyu-Yorkda ingiliscə nəşr olunan «Bibliografik lüğət»də elm aləmində şairin vəfat tarixi 1556-cı il kimi məlum olsa da, burada bu tarix səhv olaraq 1572-ci il qeyd olunmuşdur (77, 568).

Şərqsünas Nəcibullahın da Nyu-Yorkda nəşr olunan «İslam ədəbiyyatı» əsərində Füzuli ilə bağlı söylədiyi fikirlər təhriflərlə doludur. O, şairin «Leyli və Məcnun» əsərini Nizamini təqlid edərək yazdığını söyləməklə yanaşı uzun bir tarixi dövr keçmiş Azərbaycan dilini fars və osmanlı ədəbiyyatının təsirinə məruz qalan və XIX yüzilliyədək inkişaf etməyən bir ədəbi dil olduğunu qeyd etmişdir (78, 384). Halbuki «Azərbaycan dili VII-X əsrlər arasında tam halda formalaşmış bir xalqın – Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dilidir» (10, 16), «Mərkəzi Asiya məcmuəsi»ndə (76, 94), «İslam ensiklopediyası»nda (62, 937) Füzulidən bəhs edilir, şairin poetik irsindən kiçik nümunələr verilir.

Şərqsünas C.A.Baulin «Gibbin xatirəsinə» ithaf etdiyi əsərində Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsəri haqqında qısa məlumat verir və bu əsərin digər əsərlər arasında tutduğu yüksək mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır (57, 521). Füzuli əsərlərinin əlyazmalarının müxtəlif nəşrlərindən H.F.Hofmanın «Türk ədəbiyyatı – biblioqrafik icmal» (71, 63-64) əsərində də bəhs edilir. Eləcə də şərqsünas P.M. Holtun «İslam tarixi» əsərinin II cildində Füzuli haqqında qısa məlumat alırıq (72, 689-690).

Şairlə bağlı ingilis şərqsünası E.Braunun «İran ədəbiyyatı tarixi» əsərinin «Qacar dövründə klassik şairlər» (1500-1800) bölməsində (58, 365) eləcə də Edvard Edvardzın (61, 1082) tərtib etdiyi kataloqda, Karl Brokelmanın «İslam xalqının tarixi» (59, 314) əsərində, «İslam mədəniyyəti» (16, 47) jurnalında və digər qaynaqlarda məlumatla rast gəlirik.

IV FƏSİL

ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ E.C.V. GİBB

Çox qədim bir tarixə malik olan Şərq dünyası tarix boyu Avropa şərqsünaslarının diqqətini cəlb etmiş, minlərlə Qərb mənşəli səyahətçilər, alim və yazarlar, Şərqdə səfər etmiş və onlar əldə etdiyi materiallar əsasında Şərq dünyasını Qərbə tanıتماğa çalışmışlar. Əsrlər boyu davam edən bu tanışlıq, Şərq və Qərb arasında olan ədəbi və mədəni əlaqələr bu xalqları biri-birinə yaxınlaşdıran ən mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Xüsusilə tərcümə vasitəsilə müxtəlif adət-ənənəyə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, malik olan xalqlar biri-biri ilə yaxından tanış olmuş və bu yaxınlıq sonrakı çağlarda qarşılıqlı ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişaf tarixinə güclü təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, dünya şöhrətli korifeylərdən Xristafor Marlo, Vilyam Şekspir, Con Milton və digər yazarlar dönə-dönə Şərq mövzularına müraciət etmiş, əsərlərində Şərq obrazlarının müxtəlif xüsusiyyətləri yaratmışlar. Avropa şərqsünaslığında Türk dünyası, tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı yazılan əsərlərin öz əksini tapması bu əlaqələrin olmasını bir daha təsdiq etmiş olur. Onu da qeyd edək ki, bu əlaqələrin inkişaf yolu ədəbiyyatşünaslarımızın əsərlərində bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Əldə edilən zəngin materiallardan görüldüyü kimi ingilisdilli oxuculara türk poeziyası ilə bağlı geniş məlumat

verən şərqşünaslar arasında E.C.V.Gibbin xüsusi yeri vardır. O, eyni zamanda türklərin təkcə dil və ədəbiyyatını deyil, uzun illər tədqiqat apararaq bu xalq tarixini, adət-ənənəsini, hər şeydən öncə sevə-sevə dilini öyrənmiş, çox sanballı olan çoxcildli əsərində Osmanlı poeziyasının keçdiyi bütün mərhələləri təsvir və təhlil etmişdir. İngilis şərqşünası Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və digər klassiklərlə bağlı dəyərli məlumat vermişdir. Bu klassik şairlərin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlara Ç.Riyonun tərtib etdiyi kataloqlarda, E.Braun, Kassel, K.Burill və digər şərqşünasların əsərlərində də rast gəlirik. Bu bərədə şərqşünas alimlərin R.A.Qaibova, S.Məmmədova, A.Araslı, M.Quluzadə, M.Cəlal, R.Azadə, və bir sıra digər yazarların əsərində bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan şairlərinin Qərbi Avropada tanıtılması

Azərbaycan şairlərinin Qərbi Avropada tanıtılmasında, ilk dəfə onları elmi şəkildə tədqir edən, əsərlərini, orijinaldan, ingilis dilində çevirən Şərq poeziyasının gözəl bilicisi Elyas Con Vilkonson Gibb olmuşdur. Doğrudan da ingilis aliminin mülahizələri öz alimliliyi, tərcümələri isə bədiiyyəti ilə seçilir. Həyatını bütövlükdə elmə sərf edən alimin həyat yolu həqiqətən də əqli əmək və elmi fəthlər salnaməsinə çevrilmişdir. Qısa, lakin olduqca mənalı həyat keçirən Gibb bütün ömrünü sərf etdiyi çoxcildli "Osmanlı

poeziyasının tarixi" əsərinin ancaq birinci cildini görmüşdür. Tədqiqatdan belə bir yəqinlik hasil olmuşdur ki, ingilis şərqşünası Osmanlı poeziyasının ilk və ən kamil bir tədqiqatçısıdır, çünki Gibbə qədər Osmanlı poeziyası ilə bağlı ingilis dilində ciddi və bütün ədəbi sahələri əhatə edən bir əsərlərin olmadığını şərqşünas özü də əsərə yazdığı müqəddimədə vurğulayır. Gibb böyük məhəbbətə türkləri sevmiş, güclü və zəif cəhətlərini duymuş və onların qüdrət və gələcək imkanlarına dərinədən inanmışdır. Məhr bu inam hissi və sevgi Qərb mənşəli alimə Türklərin ədəbiyyat tarixinin inkişaf yollarını məharətlə əks etdirməyə ilham verən əsas amil olmuş və Gibbin bütövlükdə yaradıcılığının əsas qayəsinə çevrilmişdir. Alimin qeyd etdiyi kimi onun seçdiyi yol maneələrlə dolu olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq onun əsas məqsədi ingilis oxucularına haqqında çox səthi məlumatlar olan Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən məlumat vermək olmuşdur. O, altı cildlik «Osmanlı poeziyasının tarixi» əsərinin birinci cildində bu möhtəşəm poeziyanın yaranma tarixi, xüsusiyyətləri və təsir dairəsi ilə bağlı mülahizələrini yürüdü, Osmanlı dövlətinin keçdiyi bütün mərhələlərə nəzər salır və bu mərhələlərdə poeziyada müşahidə olunan uğurlu və uğursuz məqamlara toxunur. Şərqşünas Osmanlı poeziyasının keçdiyi inkişaf yolunu iki dövrə bölmür. Onun fikrincə, birinci dövr ta qədimdən XIX yüzilliyin ortalarına qədər, ikinci dövr isə XIX əsrin ortalarından başlamış və bir neçə il ərzində əvvəlki dövrü üstələmişdir. Gibb daha sonra göstərir ki,

Osmanlı poeziyası anlayışı, yalnız XV əsrin ikinci yarısında meydana çıxmışdır. Osmanlı poeziyasının yarandığı dövrü xarakterizə edən Gibb yazır ki, Osmanlı poeziyasının yaranması üçün hər şey hazır idi, çünki artıq birinci dövr ərzində Qərbi türk dilinin ədəbi bir vasitə kimi işlədiləcəyi müəyyən edilmişdi. Məhz buna görə də ikinci dövr ərzində Osmanlı şairlərinin nail olmaq istədikləri ən böyük məqsəd, fikir kamilliyinə xələl gətirsə belə şeirlərinə hər növ bəzək vermək idi. Şərqşünas həmin dövrdə Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələrini yürüdərkən əsasən bu dövrdə yaşayıb-yaradan şair və təzki-rəçilərini xarakterizə edir. Bu bölümdə müəllif, həmçinin ilk dəfə olaraq təsvir etdiyi Şərq mədəniyyəti ilə həmin əsərlərdə Qərbi-Avropada mövcud olan mədəniyyət arasındakı oxşarlıq kimi çox maraqlı bir mövzuya toxunmuşdur. Müəllif qeyd etmişdir ki, fəlsəfə və elmə gəlicə, bu iki məfhum arasındakı oxşarlıq hətta eynilik dərəcindedir. Gibb belə bir fikrin üstündə dayanır ki, Şərq və Qərb mədəniyyəti arasında olan paralelizm bütün XIV əsr boyu və XV əsrin böyük bir hissəsini əhatə edir. İngilis şərqşünas Gibbin yazdığı ikinci cild Osmanlı poeziyasının 1450-ci ildən 1520-ci il I Səlimin vəfatına qədər keçdiyi dövrü əhatə edir. Əsərin III cildi Soltan Süleyman hakimiyyəti dövrünün əvvəlindən başlamış Nabinin vəfatına qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu təxminən iki əsrə bərabər bir dövrdür (1520-1712) Elias Gibbin şərhinə əsasən, bu dövrü klassik dövrün sonu və keçid dövrünün başlanğıcı adlandırmaq olar. Bu

dövrdə artıq Lamii, Zati, Füzuli, Fəzli və Baqi kimi böyük şairlərin yaradıcılığını əhatə edir.

Gibbin Qərb-Türk şairlərindən bəhsi

İngilis şərqşünası Qərb-Türk şairlərindən bəhs edərək onların əksəriyyətinin mütəsəvvüf şairlər olduğunu qeyd edir, lakin bununla bərabər yeni ruhun başlanılmasında ilk öndər ola biləcək bir hüquqşünas, eyni zamanda cəsur bir şərqli olan Qazi Bürhanəddini göstərir. Gibb şairin ömür yolunu, şəxsiyyətini, hərbi, elmi, dini ədəbi çalışmalarını dərinləndirərək onun ümumtürk düşüncə tarixində böyük yer tutduğunu vurğulayır. O, Qazi Bürhanəddini Qərbi Türk şeirinin ən ilkin şairlərindən biri hesab edir və onun Divanın Qərbi Türk lirik poeziyasından bizə qalan ən qədim abidə sayır. Şərqşünas eyni zamanda Qazi Bürhanəddini qədim şeiri növü olan tuyuğdan istifadə edən ilk Qərbi türk şairi adlandırmışdır. Şairin poeziyasını yüksək qiymətləndirərək misilsizliyini onun Türk poeziyasında yeni bir yol seçməsində görür. Gibb Şairin yaradıcılığından etditi tərcümələri Qərb oxucularına çatdırarkən yazırdı ki, onun tərcümələrində Bürhanəddin şeirinin əsas cəhətlərini işıqlandıran xüsusiyyətlər görünməkdədir. Bu misralar və ondan əvvəlki dövrlərin şeirləri arasında böyük fərq tərcümənin pərdəsi altında belə dərhal nəzərə çarpmaqdadır. Şərqşünas Qazi Bürhanəddin ədəbi irsindən ingilis dilinə 6 qəzəl, 8 rübai və 9 tuyuğ tərcümə etmişdir.

Gibb eyni zamanda şair Nəsimi ilə də bağlı geniş məlumat verməyə çalışmışdır.

Şairin həyat və yaradıcılığı barədə geniş danışan şərqsünas Nəsimi lirikasının ifadə tərzinə xüsusi qiymət verərək onları o dövrdə yazılmış şeirin ən gözəl nümunələri adlandırmışdır.

İngilis şərqsünasının dünya ədəbiyyatını öz poetik inciləri ilə zənginləşdirən Füzuli ilə bağlı tədqiqatı daha böyük maraq doğurur. Tədqiqat göstərir ki, şairin Qərbi Avropada tanıtılmasında Gibbin xidmətləri milsilsizdir. Həqiqətən də ingilis aliminin şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mülahizələri elmiliyi ilə seçilir. O, türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük, qüdrətli şair olmadığını söyləyərkən yazır ki, fars ruhlu şairlərin ən tanınmışı Baqi ətrafa işıq saçaraq batmaqda olan Aya bənzəyirsə, Füzuli Şərqdən çıxan günəşə bənzəyir. O bütün Avropa Şərqsünaslarının əksinə olaraq «Füzuli Azərbaycan şairidir» deyərək birdəfəlik şairlə bağlı yanlış və mübahisəli mülahizələrə son qoymuşdur. Gibbə görə Füzuli sənətinin əsl dəyərini onun müasirləri deyil, sonrakı nəsillər daha düzgün başa düşmüş, şairin dahiliyini yüksək qiymətləndirmiş və onun türk ədəbiyyatı tarixində məxsusi yerini təsdiq etmişlər. Şərqsünas Füzulinin dahiliyini özünəməxsus bir məhəbbətlə izah edərək göstərir ki, heç bir türk şairi onun qədər gözəl qəzəl yazmamışdır. Baqinin qəzəlləri klassik xarakter daşıyarsa və Nədimin yazdıqları zərif olsa da, heç biri Bağdadlı Füzuli qəzəlləri ilə müqayisə olunmaz. Gibbin qeyd etdiyi kimi Füzuli yaradıcılığında

ara-sıra dövrün ənənəvi çaraları duyulsa da, şairin əsərlərinin çoxunda ancaq qəlbinin səsi eşidilməkdədir. O şairi «dövrünün güzgüsü» adlandırmış, şairin Divanını Şərq poeziyası üçün əsil zövq verən bir mənbə olduğunu söyləmişdir. İngilis şərqsünası şairlə bağlı nəzəri fikirlər söyləməklə yanaşı şairin sənət incilərindən də yeri gəldikcə tərcümə etmişdir. Türk dilini, onun tarixini, ədəbiyyatını gözəl bildiyindən onun tərcümələri uğurlu olmuşdur. Şərqsünas Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindən etdiyi tərcümələrlə Qərb oxucularını şərq şeir sənətinin ecazkarlığı ilə tanış edir və şərq dünyası ilə təmas üçün əvəzsiz mənəvi körpü yaradır. Türk şeir sənəti nümunələrinin Avropa dillərinə – xüsusilə ingilis dilinə tərcüməsi davam etdirilir. Bunu onunla izah etmək olar ki, türk poeziyası əsrlər keçdikcə öz sənət qüdrətini itirməyən bir poeziya qaynağıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1964, 172 s.
2. Azadə R. Pzərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III cildə. I c. Bakı, y960, 589 s.
3. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) Bakı, 1975, 201 s.
4. Araslı H. Fədakar şair – İmadəddin Nəsimi. B. 1942
5. Araslı H. Azərbaycanın böyük şairi Füzuli. B., 1958, 312 s.
6. Arzumanlı Vaqif. Nizami Gəngəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Elm, 1997, 181 s.
7. Arzumanova İmperial. Nizami yaradıcılığı ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1984, 154 s.
8. Atayeva Ş. M.F. Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda: Fil. elm. Nam. ...dis. Avtoref. Bakı, 2005, 18 s.
9. Ağayev Z. Azərbaycan mövzusu və ədəbiyyatı Amerika Birləşmiş Ştatlarında. Bakı: Hərbi nəşriyyatı, 1995, 126 s.
10. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. – I hissə. Bakı, 1979, 211 s.
11. Əliyeva L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: Ozan, 1997, 142 s.
12. Əziz Şərif. «Bədii tərcümənin bəzi məsələlərinə dair». Ədəbiyyat və incəsənət. 1967, 4 mart
13. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1958, 563 s.
14. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, 1958, 355 s.
15. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, 1958, 465 s.
16. Hashim Ahmad. Envoi. Islamic culture. vol XX. no, 1946; Hyderebad – Deccam. 168 p.
17. Hüseynova Ə.B. XX əsr Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli mənbələrdə dəyərləndirilməsi: Fil. elm. nam. ... dis. Avtoref. Bakı, 2007, 23 s.

18. Hüseynova Nigar. Klassik ərəb poeziyasında vəsf: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2007, 28 s.
19. Xalidə Ədib. «Türk şeiri tarixi: Ön söz. İstanbul. Bühranəddin mətbəəsi. 1943, s. XI
20. Xəlilli Ş.H. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 2003, 164 s.
21. Xəlilli Ş.H. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (qədim və orta əsrlər dövrü): Fil. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2004, 54 s.
22. İsmayılov M.Y. Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poeması ingilis dilində (şərhlər, tərcümələr, səslənmələr): Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1995, 33 s.
23. Qayıbova R. Azərbaycan ədəbiyyatı ingilis alimlərinin əsərlərində (XI-XVI əsrlər): Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1949, 273 s.
24. Qazi Bühranəddin. Divan. Bakı: Azərneşr, 1988, 656 s.
25. Quliyeva M.H. Klassik Şərq poetikası və orta əsrlər Azərbaycan poeziyası: Fil. elm. nam. ... dis. Avtoref. Bakı, 2001, 49 s.
26. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. 1973, 147 s.
27. Quluzadə M.Y. Füzulinin lirikası. Bakı, 1965, 475 s.
28. Məmmədova M. Şah İsmayıl Xətai ingilisdilli qaynaqlarda. Fil. elm. nam. ... dis. Avtoref. Bakı, 2003, 34 s.
29. Məmmədova S. Qərbi Avropa şərqşünaslığında XIV-XV əsr Azərbaycan poeziyasının öyrənilməsi tarixindən: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1972, 35 s.
30. Məmmədova C. Avropa şərqşünasları Nəsimi haqqında. İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm, 1973, s. 232-240
31. M.Cəlil. Füzulinin sənətkarlığı. Bakı, 1958, 276 s.

32. Nağıyeva Ş.B. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1997, 18 s.
33. Nəcəfov Ə.B. Füzuli yaradıcılığında poetik fiqurlar: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2006, 18 s.
34. Nuriyeva N.M. Teodor Drayzer və Azərbaycan: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1998, 32 s.
35. Sərkarova S.N. «Koroğlu» eposunun ingilisdilli qaynaqlarda dəyərləndirilməsi: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2008, 25 s.
36. Vəliyeva S.F. Ernest Heminquey və Azərbaycan: Fil. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 1999, 33 s.

Rus dilində

37. Агаев Б. Азербайджанско-французские литературные связи (1920-1980): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1990, 26 с.
38. Алиева Л.А. Физули в англоязычном литературоведении: Автореф. Дис. ... канд. филол. наук. Б., 1984, 25 с.
39. Алиева Т. Азербайджанско-американские литературные связи (Дж. Ф. Купер на азербайджанском языке): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1992, 22 с.
40. Бадалбейли Ульфат. Наследие Шекспира в азербайджанской литературе (Историческо-переводческий анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Б., 1987, 29 с.
41. Бадалбейли У. Английское возрождение и Восток. Баку: Эльм, 2000, 350 с.
42. Байрамов А. Классическая азербайджанская литература на немецком языке. Баку: Язычы, 1992, 184с.

43. Гаджиев А. Проблемы изучения азербайджанско-европейских литературных взаимосвязей. Баку: Эльм, 1963, 33 с.
44. Гасанов О.А. Проблемы воссоздания исторического и художественного своеобразия произведений Шекспира на азербайджанском языке: Диссер. аа соиск. ученой канд. филол. наук. Баку, 1992, 172 с.
45. Гасанова А.М. Китаби-Деде Коркуд в англоязычных источниках. Автореф. дис. На соискании ученой степени канд. филол. наук. Баку, 1992, 37 с.
46. Герайзаде Э.И. Творчество Байрона и Азербайджанская литература (проблемы типологии романтизма и художественного перевода): Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004, 29 с.
47. Гулиев Ф.Ш. Поэма Низами Гянджеви «Лейли и Меджнун» в английском восприятии. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1990, 26 с.
48. Искендерова Х.Б. Ахмед Джавад – переводчик Вильяма Шекспира: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1998, 30 с.
49. Казимова А. Творчество Низами в Англии и США (переводы, восприятие, оценка: Дис. канд. филол. наук. Баку, 1989, 159 с.
50. Кули-заде. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970
51. Мамедова С.А.Из истории изучения азербайджанской поэзии в западно-европейском востоковедении. Автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. филол. наук. Баку, 1972, 35 с.
52. Михайловна Г.Е. Низами Гянджеви в польских исследованиях и переводах. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1990, 22 с.

53. Рагимов И.М. Восточные слова в «Восточных поэмах». Дж.Г.Байрона: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1958, 16 с.
54. Рафили М. Мирза Шафи Вазех и мировая литература. Баку: Азернешр. 1958, 321 с.
55. Тагизаде С. М.Ф.Ахундов и Европа. Баку: Азернешр, 1991, 303 с.
56. Шихиева С.М. Лирика Насими: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1991, 29 с.

İngilis dilində

57. Boyle J.A. The Cambridge History of Iran. vol V. Cambridge. 1968, 763 p.
58. Brown E. A History of persian literature under Tartar domination. Cambridge. 1920. pp. 365-375
59. Brockelmann Carl. History of the Islamic Peoples. New-York. 1960, 584 p.
60. Cassell's Encyclopedia of Literature. London, 1953. vol I, pp. 555-557
61. Edwardz Edwardz. Catalogue of the Persian manuscripts in the Library of the Indian Office. Oxford. 1937, 1082 p.
62. The Encyclopaedia of Islam. London. 1965. pp. 937-939
63. Gibb. E.J.W. Ottoman poems. London. Frubner. 1882. 228 p.
64. Gibb. E.J.W. The World's Great Classics. New-York. 1901, p. 103
65. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol I. London, 1900, 447 p.
66. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol II. London. 1902, 405 p.
67. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol III. London. 1901, 374 p.

68. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol IV. London. 1905, 364 p.
69. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol V. London. 1907, 251 p.
70. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol VI. London. 1902, 284 p.
71. Hofman H.F. Turkish literature. A bio-bibliographical Survey. Section III. Part I, vol 3. Utrecht. 1969. 348 p.
72. Holt P.M. The Cambridge History of Islam. vol II. Cambridge at University Press. 1970, 966 p.
73. Kritzack James. Anthology of Islamic Literature. - New-York. 1964, 367 p.
74. John R. Brown. The Darvishes of Oriental Spiritualism, London, 1868, p. 330 p.
75. Kathleen Burill. The Quatrains of Nasimi, Fourteenth-century Turkish Hurufi. Paris, 1972
76. Mansuroglu Mecdut. Turkish Literature through the Ages. Central Asiatic Journal, vol IX. N 2, 1964, Hague. 96 p.
77. Merriam Webster's Bibliographical Dictionary. New-York. 1953, 568p.
78. Najb Ullah. Islamic Literature. New-York, 1963, 385 p.
79. Nicholson A. A History of the Arabs. London, 1907, p. 460-461
80. Rieu Charles. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London, 1883, 739 p.
81. Rieu Charles. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. London, 1895, 308 p.
82. Stanley-Lane-Poole Turkey. New-York. 1888, 364 p.

YEK

PRODUCTION

Matbee & Reklam Şirketi

Çapa imzalanmışdır: 04.02.2014

Format: 60x84 ş.ç.v. 1/16

Tiraj: 400 ədəd

"YEK Production" Şirkətinin mətbəəsində çap edilmişdir.

Tel/Faks: 492-57-74

www.yekpro.com

f2 2014
1190

Gibb 1857-ci ildə Şotlandiyanın Qlazqo şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini doğma şəhərdə aldıqdan sonra Londona gəlmiş, dillçilik elminə böyük maraq göstərərək Şərq ədəbiyyatı ilə ciddi məşğul olmuşdur.

Gibbin bütün həyatının mənasına çevrilən Şərq sevgisi çox təbii ki, "Min bir gecə" nağıllarından başlamışdır. 1817-31-ci illər arasında Qlazqo Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin professoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Gibb bütün ömrünü sərf etdiyi çoxcildli "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərinin ancaq birinci cildini görmüşdür. Altı cilddən ibarət olan bu əsər təkcə türk ədəbiyyatı ilə maraqlanan tələbələr üçün deyil, həmçinin ərəb və fars fakültələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ISBN: 978-9952-468-25-0

Qafqaz Universiteti nəşri
Bakı, 2014

99798